

ને માફી નહિ આપો તો પરમેશ્વર
શું હાની માફી તમને કેમ આપશે ? ”

प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । ”

અપ્રિય હોય તે બીજાને ન કરવું. પોતાને દુઃખ
પોતાને ઇજા કરે, અન્યાય કરે, પોતાની નિન્દા
ન કરે તે પોતાને અપ્રિય છે. આમ દુઃખ, પીડન,
અન્યાય પોતાને અપ્રિય છે તેમ બીજાને પણ
પોતાને અપ્રિય તે બીજાને ન કરવું. યાદ રાખ-

— ભલું કરીશ, ભલું થશે. —

— બુદ્ધ કરીશ, બુદ્ધ થશે. —

પણ બધાયને એક દિવસે તો એ રહેતે જવાનું જ
આવશે એની કોઈને ખબર નથી. માણસ અનેક
ઘડવામાં પરોવાયેલો રહે છે, વિકલ્પ-સાગરમાં
પણ કાળનો ફટકો લાગતાં એ બીચારાને અણ-
પડે છે, અને બધા સેવેલા-પાષેલા મનોરથો
એમ રહી જાય છે. માટે દુનિયાની આખપંપાળ
કેમ સુધરે એ તરફ ધ્યાન આપવું જાણ જરૂરનું
તો પરલોક સુધરે. ”

(લેખક—મુનિજીના એક પત્રમાંથી)

જા સાથે એવી રીતે વર્તજે, જેમ
તારી સાથે વર્તે ને તને જામે. ”

કલ્યાણસાધન-દિગ્દર્શન

:: લેખક ::

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયતીર્થ
મુનિમહારાજ શ્રીન્યાયવિજયજી.

વિક્રમ સં. ૧૯૯૭

ધર્મ સંવત્ ૨૦
આશ્વિન.

સન્ ૧૯૪૧

પ્રતિ ૫૦૦

મૂલ્ય વાચન-મનન.

પ્રકાશક—

કુલચંદ અમૃતલાલ શાહ,
જૈન પુસ્તકાલય, નવાપરા,
જામ-ખંભાળીયા
(કાઠીયાવાડ)

આ ચોપડી મળવાનું સ્થળ—

સોની મુળજી લાલજી
જામ-ખંભાળીયા-(કાઠીયાવાડ)

મુદ્રક—

જૈનભાસ્કરોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
આશાપુરા રોડ,
જામનગર.

આ ચોપડીના મુદ્રણમાં આર્થિક સહાયક

શ્રી મણિબહેન
સ્વર્ગગત ત્રિભોવનદાસ સોનીનાં ધર્મપત્ની,
જામ-ખંભાળીયા-(કાઠીયાવાડ)

આ પુસ્તકના આર્થિક સહાયક વિષે

મણિખહેન, જેઓ જન્મ-ખંભાળીયા (જનમનગર) નાં વાણિયા સોની બાનુ છે, જેમનાં ધર્મપરાયણ માતાજી મોતીયા અને સહોદરો શ્રીયુત દારકાદાસભાઈ તથા શ્રી જયંતીલાલભાઈ આદિ પિતૃગૃહ-પરિવાર ધર્મસ્નેહી અને ઉદારભાવી છે, અને એ મહાનુભાવ સહોદરોની દૂકાન સોની મૂળજી લાલજીના નામે ખંભાળીયામાં પ્રસિદ્ધ છે.

મણિખહેનનો વિવાહ થયેલો તેર વર્ષની ઉંમરે, સત્તર વર્ષની ઉંમરે પ્રભુદાસનો [વિ. સં. ૧૯૭૮, કાર્તિકકૃષ્ણદશમી, મંગલવારે] જન્મ, અને એ બાળકની સવા વર્ષની અવસ્થામાં જ તેમના પતિ ત્રિભોવનદાસનું અવસાન. પ્રભુદાસ ઉછર્યો ને મોટો થયેલો મોસાળમાં; મોસાળ પક્ષના સારા સંસ્કારો તેનામાં ઉતરેલા. સત્તર વર્ષની ઉંમર થતાં એ સરલ, ભદ્ર અને માતૃભક્ત કુમારનું વિ. સં. ૧૯૯૫, ફાગણ વદિ ૧૦ બુધવારે ક્ષયરોગે અવસાન થયું. એ ધાર્મિક અને ગુણવાન પુત્રના અકાલ મૃત્યુએ માતાના દિલને ફેંકાવી મૂક્યું. તેમનું સુરત અને સંસ્કારી માનસ આથી ત્યાગ-વૈરાગ્યની દિશામાં દોરાવા લાગ્યું. તદ્દનુસાર તેઓ ધર્મના આરાધનમાં પોતાનું જીવન વહાવી રહ્યાં છે. તેઓ આત્મજ્ઞાનપિપાસુ અને સ્વાધ્યાય-રસિક છે, અને જન્મે વૈષ્ણવધર્મી અને પછી કબીરપંથના અનુરાગી બન્યાં છતાં કોઈ પણ આરિત્રશાલી સન્તની તરફ તેમનું ગુણપૂજક માનસ ભક્તિભાવિત બને છે.

તેઓએ પોતાના સ્વર્ગીત પ્રભુભક્ત પ્રભુદાસના પુણ્ય સ્મરણ નિમિત્તે આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં આર્થિક સાહાય્ય કરી વિદ્યાદેવીને ચરણે મંગલ-સ્વસ્તિક પુરવાનું સત્કૃત્ય બજાવ્યું છે, જે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પશ્ચિમશર

પ્રવેશોદ્ગાર

મનુષ્યે ધર્માન્ધ ન થતાં ધર્મદ્રષ્ટા બની ધર્મારાધક બનવું જોઈએ; પોતાના સમ્પ્રદાયની પણ તેણે મધ્યસ્થભાવે આલોચના કરવી જોઈએ; અને એમ કરતાં તેમાં કોઈ તત્ત્વ પોતાને અનુપપન્ન દેખાય તો તેનો સ્વીકાર મૂકી દેવો જોઈએ, તેમ જ એના કોઈ રીતિરિવાજ અનિષ્ટ કે અનુચિત જણાતા હોય તો તેમનું અનુસરણ કરતા અટકી જવું જોઈએ; વળી, એ જ પ્રમાણે કોઈ બીજા સમ્પ્રદાયનાં તત્ત્વો યુક્તિસંગત હોય અથવા તેની કોઈ રીતિપદ્ધતિ સારી હોય તો તેમને ગ્રહણ કરતાં અચકાવું ન જોઈએ; સત્ય, શીલ, સંયમ, પરોપકાર જેવાં જીવનધર્મનાં-મનુષ્યધર્મનાં સામાન્ય સૂત્રો બધા ધર્મોમાં એકસરખાં છે, માટે અન્ય ધર્મો પ્રત્યે પણ આદરભાવ રાખવો જોઈએ-સર્વધર્મસમાદરની ઉદાર ભાવનાના પોષક બનવું જોઈએ; તેણે પ્રામાણિક અને સદાચરણી બનવું જોઈએ; અર્ધ-કામમાં સમુચિત મર્યાદા આંકવી જોઈએ; એનું ભગવદ્ભજનનુષ્ઠાન એના ચારિત્રને સુધારવામાં ઉપયોગી થવું જોઈએ; અને વિદ્યમૈત્રીના મહાન્ આદર્શને દૃષ્ટિસમ્મુખ રાખી તેની ભાવનામાં રસ લેતા થવું જોઈએ. આ ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં જીવન-વિધિનું આટલું નિરૂપણ બસ છે. આ રીતે દુનિયાનો કોઈ મનુષ્ય પોતાનું જીવન ઘડશે તે સુખી થશે, તેનો જીવનવિકાસ ઉત્તરોત્તર પ્રખર બનતો જશે, તે ઉત્તરોત્તર અધિક સુખી થતો જશે. અને આખરે કલ્યાણસાધનનું અંતિમ શિખર ઉપલબ્ધ કરી અનન્ત-ચિદાનન્દરૂપ પરમ મંગલધામને પ્રાપ્ત થશે.

હવે પ્રસ્તુત ઉપર આવું. આ ચોપડીની અન્દર શરૂઆતમાં થોડુંક દાર્શનિક તત્ત્વાલોચન કર્યું છે. એ વિષે મતભિન્નતાઓ ઘણી

જોકાઈ ધર્મની કોઈ ક્રિયાવિધિ સદોષ અથવા નીતિવિરુદ્ધ હોય તો તેને સર્વધર્મસમભાવી પણ ન સત્કારે, તેમાં ભાગ ન લે, તેને ન અનુમોદે.

છે. છતાં મારી અદ્ય મતિ અનુસાર જે વિચારી શક્યો છું-સમજી શક્યો છું તે વાચકવર્ગ આગળ મેં નમ્રભાવે ધરી દીધું છે. ધાર્મિક સંકુચિતતાને દૂર કરવા અને અન્ય ધર્મો પ્રત્યે આદર ધરાવવા બાબત પણ આમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ લોજનનાં પાત્ર જુદા જુદા પ્રકારનાં હોય, પણ તે બધામાં લોજન એક જ જાતનું હોય, તેમ ધર્મ સાધવાના માર્ગો (રીતિરિવાજ અને ક્રિયાકાંડ) ભિન્નભિન્ન છે, પણ ધર્મ એક છે એ ભાર દઈ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રભુને નમસ્કાર કરવાની જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોની રીતો જુદી જુદી હોય છે, પણ તે બધીની પાછળ નમસ્કારની આન્તરિક વૃત્તિ તો એકસરખી હોય છે એ શું સૂચવે છે? ભિન્નભિન્ન વિધિવિધાનનાં પડોને ખોલીને જોઈએ તો તેમાં લપેટાયેલી ધર્મ-ચીજ એક જ નિકળશે. રસ્તા (રીતિરિવાજ અને વિધિવિધાન) નોખા નોખા છે, પણ બધામાં સાધવાનું એક છે એ સમજી રાખવું ઘટે.

તત્ત્વચર્ચા પછી વાંચનારને આ ચોપડીમાં સરળ સદુપદેશ મળશે, જેમાં માનવજીવનને હિતાવહ ધર્મોપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમજી લેવું જોઈએ કે, To make or mar one's life depends on oneself--પોતાનું જીવન બનાવવું કે બગાડવું પોતાના હાથમાં છે. વિકાસમાં ચૂકે ને વિલાસમાં પડે એટલે વિનાશને જ નોતરે. માણસ વિકાસના માર્ગે વિહરવા ધારે તો દૈ-સંકલ્પ બની બરાબર વિહરી શકે છે અને “नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात ! गच्छति ” ને પોતાને વિષે ચરિતાર્થ કરી શકે છે.

મારી મન્દ શક્તિ મુજબ જે કંઈ અદ્ય વક્તવ્ય આમાં રજુ કરી શક્યો છું-એ મારું પિરસણું ગમે તેવું ક્ષુદ્ર હોય, પણ તે સપ્રેમ, સાદર, સવિનય પિરસાયલું છે એમ હૃદયના ઉમળકા સાથે કહી શકું છું.

આશ્વિન-પૌર્ણીમાસી, વિ. સં. ૧૯૯૭ }
જમ-ખંભાળીયા-(મઠીયાવાડ)

સન્તસેવક
ન્યાયવિજય

પ્રભુને વન્દન અને પ્રાર્થના

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

[હેમચન્દ્રાચાર્ય]

—સંસારના અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર એવા રાગદ્વેષાદિ દોષો જેના સર્વથા ક્ષીણ થયા છે એવો પરમાત્મા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હરિ, હર, બુદ્ધ, અર્હન, જિનેશ્વર અથવા બીજા કોઈ નામથી સંજોધાતો હોય એને નમસ્કાર છે.

विषयपन्नगपाशवशीकृतं भवमहार्णवमग्नमनीश्वरम् ।

बहलमोहमहोपलपीडितं हर ! समुद्धर मां शरणागतम् ॥

[જગદ્ધરભટ્ટ]

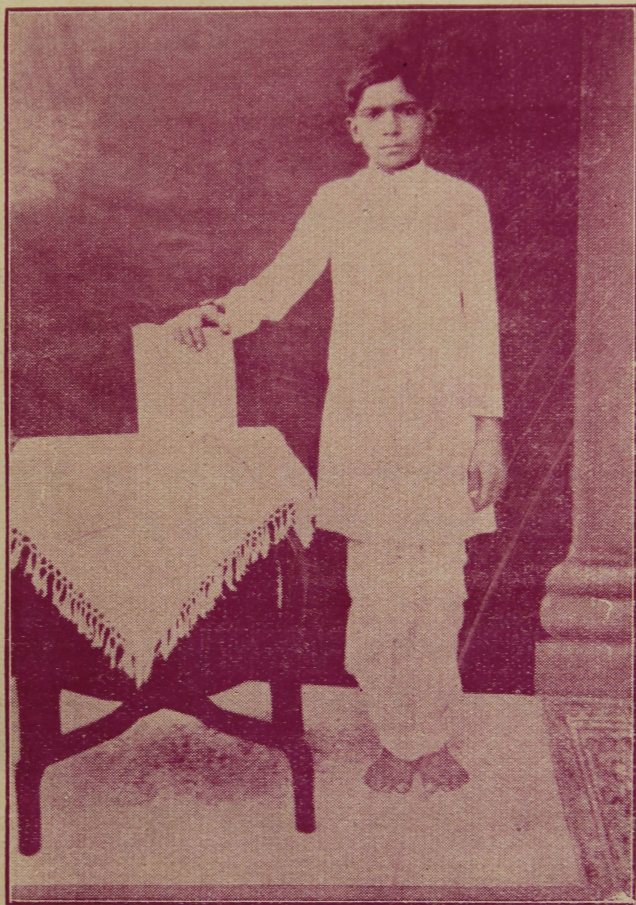
—હે કર્મ-રોગોને હરનાર પ્રભુ ! વિષયરૂપ નાગપાશમાં બંધાયેલ, લવસાગરમાં ડૂબેલ અને મોહરૂપ મોટા પાણી નીચે પીડાઈ રહેલ એવો હું રાંક તારા ચરણને શરણે આવ્યો છું. પ્રભુ ! મારો ઉદ્ધાર કર !

देहि मे पूर्णमानन्दं प्रसीद भगवन् ! मयि ।

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृपार्णिध परमेश्वरम् ॥

[ન્યાયવિજય]

—મને પૂર્ણ આનન્દ આપ ! પ્રભુ ! મારા પર પ્રસન્ન થા ! તું પરમેશ્વર છે અને સાથે જ દયાનો સાગર છે. મેં તારું શરણુ ગ્રહીતું છે પ્રભુ !

મહિષ્ઠેનના સ્વર્ગગત પુત્ર

પ્રભુદાસ

વિદારયતુ મે ક્લેશં પ્રસાદયતુ મે મનઃ ।

ભગવાન્ જગદાધારો દયાબ્ધિઃ પરમેશ્વરઃ ! ॥

[ન્યાયવિજય]

—જગદાધાર, દયાસાગર ભગવાન્ મારા સઘળા કલ્લેશોને વિદારો ! અને મારા મનને નિરન્તર પ્રસન્નતામાં રાખો !

નરેન્દ્રો વા સુરેન્દ્રો વા કોઽપિ નૈકાન્તતઃ સુખી ।

લમેયૈકાન્તસૌખ્યેચ્છુરેકં શરણમીશ્વરમ્ ! ॥

[ન્યાયવિજય]

—નરેન્દ્ર કે સુરેન્દ્ર કોઈ પૂર્ણ સુખી નથી. એકાન્ત સુખને ઇચ્છુ એવો હું એક ઇશ્વરનું શરણ પામું !

નિમગ્નઃ સ્યાં તથા તત્ર પ્રેક્ષિણ પૂર્ણાત્મધામનિ ।

યથા મુહોત્ત્ર મે ચેતશ્ચેતનાચેતને ક્વચિત્ ! ॥

[ન્યાયવિજય]

—એ પૂર્ણાત્મધામ પ્રભુ તરફના પ્રેમમાં એવો નિમગ્ન થાઉં કે પછી મારું મન બીજી કોઈ ચેતન કે અચેતન વસ્તુમાં મોહ ન પામે.

❧ ❧ ❧ ❧ ❧ ❧

“ પરીક્ષ્ય મિશ્રવો ! ગ્રાહ્યં મદ્વચો ન તુ ગૌરવાત્ । ”

—બુદ્ધ કહે છેઃ મારું વચન પરીક્ષા કરી ગ્રહણ કરજો, મારા માનની ખાતર ન માનતા.

કલ્યાણસાધન-દિગ્દર્શન

સૂચના:—આમાં ૨૭ માં પૃષ્ઠથી શરૂ થતો સરળ ઉપદેશ સાધારણ
બુદ્ધિવાળાને પણ સમજવો બહુ સહેલો છે.

જીવનનું કલ્યાણ શેમાં છે એ વિચારવું બહુ અગત્યનું છે. બુદ્ધિનું ખરૂં ડહાપણ એ પ્રશ્નને રૂઢી રીતે ઉકેલવામાં જ છે. જીવનનો કલ્યાણમાર્ગ જે ખરા રૂપમાં સમજ્યો છે તેને દુનિયા-ભરનાં ધર્મશાસ્ત્રોનું સત્ત્વ મળી ગયું છે. જીવનની આદિ નથી ને અન્ત નથી. પણ અત્યાર સુધીનું આપણું સઘળું જીવન મોહના અંધારામાં જ પસાર થયું છે, બહુવિધ દુઃખોમાં જ વીત્યું છે. કિન્તુ હવે જીવનનું શાશ્વત કલ્યાણ કેમ સધાય એ વિષેનો વિચાર કરવો ઘટે. વર્તમાન આયુષ્ય જેટલું પુરૂં કરીએ એટલીજ જિન્દગી નથી, એટલું જ જીવન નથી. જીવ અમર એટલે જીવન પણ અમર. એક શરીર છૂટ્યું કે તરતજ બીજું શરીર વળગે છે. આમ શરીરનો વળગાડ જીવને હમેશાંથી ચાલુ છે; અને જ્યાં સુધી મોહનો વળગાડ રહેશે ત્યાં સુધી તેનો વળગાડ રહેવાનો. દુઃખોત્પાદક સર્વ

સામગ્રી મોહના આધાર ઉપર આશ્રિત છે. મોહનો નાશ થતાં દુઃખોત્પત્તિનું એક પણ કારણ જીવને રહેતું નથી. મોહનાં વાદળો વિખરાતાં-મોહનો અંધકાર દૂર થતાં જીવ પોતાના પૂર્ણ ઉજ્જવલ સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે-પૂર્ણ શાન્તિને, પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

મોહવાસનાનું વિદારણ-કાર્ય એ પુરુષાર્થનું મ્હોટામાં મ્હોટું ક્ષેત્ર છે. જગતનાં મહાન્માં મહાન્ કાર્યોથી પણ એ વધુ પુરુષાર્થ માંગે છે. ત્યાં પુરુષાર્થની સીમા છે. આખો સંસાર એ વાસનામાં ડૂબેલો છે. એમાંથી નિકળનાર જ સાચો જ્ઞાની છે. આખું જગત મોહને ચક્રોળે ચઢેલું છે. એમાંથી જે છુટી શક્યો છે તે જ સાચો વીર છે.

કોઽહમ્ (‘હું કોણ છું’) ના ચિન્તનમાં જેને સોઽહમ્ અર્થાત્ ‘હું તે છું’—હું તે પૂર્ણ પ્રજ્ઞ પરમાત્મા પરમેશ્વર છું એમ સમજાયું છે, તે જ મહાભાગ મોહને વિદારવાની દિશામાં પગલાં માંડી શકે છે. જીવનના શાશ્વત કલ્યાણના લાભની ઉત્કંઠા જ્યારે જાગે છે ત્યારે આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એ અભિરુચિને અમલમાં મૂકવી એ જાહુ અઘરું થઈ પડે છે. વિષયરંગના સાધારણ ચમકારાથી પણ જેઓ અંજાઈ જાય છે એવા દુર્બલ મનના માણસો આધ્યાત્મિક જીવનની ઘણી ઘણી ઇચ્છા કરવા છતાં, ઘણી ઘણી વાતો કરવા છતાં ઉંચા આવી શકતા નથી, અને પોતાની જીવન-દુર્દશા વધાર્યે જતા હોય છે. સંયોગવશાત્ વૈરાગ્યવૃત્તિનો ઉભરો કે ભડકો માણસના

દિલમાં થઈ આવે છે, પણ તે એટલો કમજોર હોય છે કે થોડીક ક્ષણો કે થોડાક કલાક પછી શમી જાય છે, અને માણસ જ્યાં હતો ત્યાં ને ત્યાં જ પાછો આવી જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો અને અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રોનું બહુ વિશાલ જ્ઞાન ધરાવનારા પણ જીવનવિધિમાં દુર્ગંધ હોય છે, જ્યારે અદ્વૈત પણ કોમળ હૃદયનો માણસ મુદ્દાની વાતને પકડી લઈ પાર ઉતરી જાય છે. જીવનનું કલ્યાણ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનની વિશાલતા કે અધિકતા ઉપર અવલંબિત નથી, પણ તત્ત્વભૂત સમજણનો દૃઢ રીતે અમલ કરવામાં છે. જાડી બુદ્ધિના માણસો પણ રાગ-રોષ ન કરવાની શિખામણને જીવનમાં ઉતારી અપાટામાં તરી ગયા છે, જ્યારે મ્હોટા મ્હોટા શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્પર્શવામાં અક્ષમ રહી ભવસાગરમાં ડૂબેલા રહે છે.

એકલા જ્ઞાનથી દાડો વળતો નથી; પણ ભાવનારસનું અખંડ સિંચન મન ઉપર ચાલુ રહેવું જોઈએ. ત્યારે જ મનોબલ વધુ ને વધુ ખિલતું જાય છે, અધિકાધિક પુષ્ટ થતું જાય છે. આ રીતે મનોબલનો વધતો જતો ઉત્કર્ષ એ સ્થિતિ પર આવે છે કે ગમે તેવા પ્રલોભન કે લાલચના ચમકારાઓ સામે તે અડગ રહી શકે છે અને આન્તર રિપુઓને ઝાટકી નાંખવામાં સમર્થ બની જાય છે.

જીવનનું કલ્યાણ મનની શુદ્ધિમાં છે. મનની અથવા વિચારની શુદ્ધિ થતાં આચરણ આપોઆપ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આમ જીવનની શુદ્ધિ એનું નામ ધર્મ. એ ધર્મને સાધવા માટે જ વિવિધ ક્રિયાકાંડ યોજવામાં આવ્યાં છે. દેવદર્શન, તપ-જપ, ભક્તિ-પૂજા

વગેરે બધી ક્રિયાઓનું ધ્યેય ચિત્તનું શોધન છે. વસ્તુતઃ કર્મકાંડ એ પોતે ધર્મ નથી, પણ એના દ્વારા ચિત્તનું શોધન કરવું એ ધર્મ છે. જેટલા પ્રમાણમાં એ શોધન થાય તેટલા પ્રમાણમાં ક્રિયાકાંડની સફલતા અંકાય.

અસાર સંસારમાં સારભૂત તત્ત્વ બે છે: પરમાત્મા અને તેની પવિત્ર આજ્ઞા. પરમાત્મા પૂર્ણ પવિત્ર અને મંગલરૂપ છે. અને એથીજ એની પવિત્ર આજ્ઞાના પાલનમાં જીવનનું કલ્યાણ છે.

પણ સવાલ એ થાય છે કે પરમાત્માનો જ જ્યાં પતો નથી, ત્યાં એની આજ્ઞા કે એના ઉપદેશની દિશા કેવી રીતે મેળવવી ? મુંઝાઓ નહિ. પરમાત્મા અનાદિકાલથી કોઈ એક સ્વયંસિદ્ધ વ્યક્તિ નથી, પણ પરમાત્મા આધ્યાત્મિક અભ્યાસથી થવાય છે. આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં જે આત્મા પૂર્ણતાને પહોંચે છે તે આત્મા પરમાત્મા (પરમ+આત્મા) બને છે. પરમાત્મપદનો કોઈ એક વ્યક્તિએ ઇન્કારો રાખ્યો નથી, પણ જે કોઈ આત્મા એ સનાતન પવિત્ર મંગલ પથ પર ચાલી પોતાની પૂર્ણ શુદ્ધિ સાધે છે તે પરમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતાં પરમાત્મા બને છે. મૂઠ અવસ્થામાં પહેલો અને એટલા માટે ‘બહિરાત્મા’ કહેવાતો આત્મા ભદ્રાત્મા, અન્તરાત્મા, સદાત્મા, મહાત્મા અને યોગાત્મા થઈ પરમાત્મા બને છે. આ ક્રમે પરમાત્મા બનાય છે. આ ક્રમ પર ચાલીને અસંખ્ય આત્માઓ પરમાત્મા બની ગયા છે. અને એ બધા ઈશ્વર જ. આ ક્રમે ચાલી પરમાત્મા બનવું એનું નામ જ ઈશ્વર થવું. આમ

એકેશ્વરવાદનો એકાન્ત આગ્રહ અસ્થાને છે આત્મ-સાધના કરતો આત્મા જ્યારે એ સાધનામાં પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પૂર્ણ-લોકને પ્રાપ્ત થતાં પરમાત્મા બને છે. એ પરમાત્મા શરીરધારી સ્થિતિમાં સાકાર પરમાત્મા કહેવાય છે; અને પછી-શરીરયોગ પૂરો થતાં-એ નિરાકાર પરમાત્મા. શરીરયોગ છુટતાં પરમાત્મા અનન્ત નિરાકાર પરમાત્મજ્યોતિમાં મળી જાય છે—જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી જાય છે. આમ અનન્ત પરમાત્માઓ દૂધમાં દૂધ મળી જાય તેમ મળી ગયેલા હોવાથી તેમનો ‘એક ઇશ્વર’ તરીકે વ્યવહાર ખુશીથી કરી શકાય છે. અને આ રીતે એકેશ્વરવાદને પણ ઘટાવી શકાય છે.

પણ જગત્-પ્રપંચમાં પરમાત્મા ઇશ્વરનો હાથ નથી, એ આપણે સમજી જવું જોઈએ. પોતપોતાનાં કર્મો અનુસારે પ્રાણીઓ સુખી-દુઃખી થાય છે, પોતપોતાનાં કર્મોના સંસ્કારો પ્રમાણે બુદ્ધિ-લેદને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ કર્મચક્રના નિયમ પર ચાલતા-ચાલી રહેલા જગત્માં ઇશ્વરની કશીજ દખલગીરી નથી. જગત્ દુઃખ-ખડુલ અને પાપખડુલ છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આવું જગત્ ઇશ્વરની કૃતિ હોય? જગત્ની ઘટનાઓને ઇશ્વરપ્રેરિત માનતાં ચોરી, હત્યા, વ્યભિચાર, અનાચાર, લૂટફાટ, ખુનામરકી બધુંયે ઇશ્વરપ્રેરિત થઈ પડે! અને ઇશ્વરથી પ્રેરાઈને અનાચાર-દુરાચાર કરનાર પાછો ઇશ્વરનો ગુન્હેગાર બને, ઇશ્વરની સજ્જને પાત્ર બને એ કેવો ન્યાય? પ્રાણીની બુદ્ધિ ઇશ્વરદત્ત હોય તો એણે સારી જ બુદ્ધિ યોજેલી હોવી જોઈએ; પછી એમાં વૈચિત્ર્યપૂર્ણ ફેરફાર કેમ?

કુશલ કૃષકે વાવેલ ખીજ પણ સરસ ફલરૂપ થઈ શકે છે, તો ઇશ્વરે વાવેલ બુદ્ધિખીજનો વિપર્યાસ થાય એ સંભવે નહીં? ઇશ્વર સતત બચત જ હોય, તો પછી દુષ્ટર્મ કરવા તૈયાર થતા માણસોને દુષ્ટર્મ કરવા દે શું કામ? દુષ્ટર્મ કરે એની અગાઉ જ એમને ન રોકી દે? દુષ્ટર્મ કરવા દઈને પછી એમને સજા કરવી એવું તો દુન્યવી રાજશાસનમાં પણ નથી. સુશિક્ષિત સદાચારી માતાપિતા પોતાની સંતતિને સદાચારી બનાવવા સફલ થાય છે એમ કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તો પરમ-શક્તિમાન ઇશ્વર પોતાની પ્રજાને સદાચારી બનાવવામાં, પોતાની પ્રજાની સદ્બુદ્ધિને ટકાવી રાખવામાં સમર્થ ન થઈ શકે?—ઇશ્વર છતાં સમર્થ ન થઈ શકે? દુનિયાનો ચારિત્રશાલી મહાત્મા જનતાનાં દિલ ઉપર અસર ઉપજાવી શકે છે, તો ઇશ્વર જો કર્તા હોય તો અખિલ જગતના પ્રાણીઓ પર બહુ અધિક સરસ અસર ઉપજાવી શકે. અને એમ જો હોય તો પછી જગતની આવી ખુરી હાલત કેમ? સૃષ્ટિના પ્રારંભમાંજ સષ્ટાએ જીવોમાં સદ્બુદ્ધિનો, ભવિષ્યમાં કદીયે ન ઉખડે એવો અલેખ ‘વજ્રલેપ’ લગાડી દીધો હોત તો જગતની શકલ કેવી સુંદર બની હોત. કુશલ અને ન્યાયી રાજના રાજ્યમાં પણ અન્યાય અને અધાધુધી નથી હોતાં, તો ઇશ્વરની દુનિયામાં આ અધાધુધી, આ ગુંડાગિરી, આ કતલેઆમ, આ ખૂનખાર જંગ અને આ લૂટફાટ, ચોરી, હત્યા શું કામ હોય? ઇશ્વરની પ્રજા રોગ-વ્યાધિ, દુષ્કાલ, ભૂકંપ વગેરે અનેકાનેક દારુણ યાતનાઓમાં શા માટે તરફડે? ઇશ્વરનું આ કેવું રાજશાસન! ઇશ્વર દયાલુ છતાં એનું રાજશાસન આવું!

પણ આ બધી ગડમથલ ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનવામાં ઉભી થાય છે. એને પૂર્ણ વીતરાગ, પરમ નિરંજન, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્મા માનીએ અને જગત્તા નિર્ણય પ્રપંચથી નિર્લેપ સ્થિતિનો માનીએ તો આ બધી ચર્ચા, ટીકા અને મુંઝવણ કંઈજ ઉભી થવા પામતી નથી. એટલાજ માટે ગીતા કહે છે:—

“ ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્ત્તતે ॥ ” (પાંચમો અધ્યાય)

અર્થાત્—પ્રભુ (ઇશ્વર) લોકનું કર્તાપણું કરતો નથી, લોકોને કર્મો કરાવતો નથી અથવા લોકોનાં કર્મોને ઘડતો નથી, અને લોકોનાં કર્મોને ફલ સાથે જોડતો નથી; પણ ‘સ્વભાવ’ (સ્વભાવ) અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિ-દરેક પ્રાણીની પોતપોતાની પ્રકૃતિ (વૃત્તિ) જ કર્તા છે. પ્રાણી પોતાના સ્વભાવાનુસાર કર્મો કરે છે, અને એ કર્મો દ્વારા સ્થાપિત સંસ્કારો (પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મો) પોતાના સ્વભાવાનુસાર ફલોન્મુખ થઈ પ્રાણીને પોતાનાં ફળ લોગવાવે છે. પ્રાણી પોતે સ્વવૃત્તિથી કર્મ કરે છે, અને પોતાના કર્માનુસાર ફળ લોગવે છે. એમાં ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ નથી.

આ ઉપરથી, ઇશ્વર અવતાર લે છે એ વાત પણ અસંગત છે એમ જણાઇ આવે છે. મુક્ત આત્માઓ કર્મસંગવિમુક્ત હોવાથી ફરી સંસારમાં આવતા નથી, ફરી દેહધારણ કરતા નથી, તો ઇશ્વર પણ કર્મબન્ધવિમુક્ત હોઈ એના અવતાર લેવાની-ફરી દેહધારણ કરી સંસારમાં આવવાની વાત કેમ ઘટી શકે? શરીર-

ધારણુ કર્માધીન છે, અને ઇશ્વર કર્મબંધથી વિમુક્ત છે, પછી એના અવતારની વાત સંગત કેમ થઈ શકે ?

મહાભારતમાં કહે છે:—

“ વીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથા પુનઃ ।

જ્ઞાનદગ્ધૈસ્તથા ક્લેશૈર્નાત્મા સમ્પદ્યતે પુનઃ ॥ ” (વનપર્વ)

અર્થાત્—અગ્નિથી બળી ગયેલાં બીજ જેમ ફરી ઉગતાં નથી, તેમ જ્ઞાનથી બળી ગયેલા કર્મકલેશો ફરી એ આત્માને વળગતા નથી. “ન સ પુનરાવર્ત્તતે, ન સ પુનરાવર્ત્તતે” [તે ફરી (સંસારમાં) આવતો નથી, આવતો નથી.] એ શાસ્ત્ર-વચન પણ બાણીતું છે.

મુક્ત આત્માને કર્મકલેશો ફરી વળગતા નથી, તો ઇશ્વરને વળગે ? ઇશ્વર ફરી પાછો કર્મબંધોમાં જોડાય ? ફરી ગર્ભાવાસમાં આવે ? સંસારની ઉપાધિમાં પડે ? પરમવીતરાગ, પરમનિરંજન, પૂર્ણશુદ્ધ પૂર્ણપ્રજ્ઞ પરમાત્મા ઇશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ જ જ્યારે ઘટી શકતું નથી, તો એના અવતાર લેવાની વાત કેમ ઘટી શકે ? રાગાદિવિમુક્ત, પૂર્ણ નિર્મલ પરમેશ્વર ચેતનને રાગાદિકર્મમાં—ભવચક્રની ઉપાધિબલમાં પડવાનું માનવું યોગ્ય નથી. જે મહોટા શક્તિશાલી મહાપુરુષોને ‘અવતાર’ તરીકે કહેવામાં આવે છે તે તેમના કીર્ત્તીકીર્તનના ભક્તિનાદમાં ભેળવેલી અતાત્વિક અતિશયોક્તિ છે. મનુષ્યના મનોહર વદનને ચન્દ્ર કહી દઈએ, મહોટા તળાવને અપાર પારાવાર કહી દઈએ તેવું એ બનેલું છે. અને એ સાધારણ બુદ્ધિથી પણ સમજી શકાય તેવું છે. એવા વિશેષણથી પ્રશંસિત

મહાપુરુષોની જીવનચર્યામાં ઘટેલી વિવિધ ઘટનાઓ એટલી સ્પષ્ટ માનુષિક ઘટનાઓ છે કે સમર્થ શક્તિશાલી મહારાજાઓ (મોટા રાજાઓ) ના જીવનને અનુરૂપ જ છે. કોઈ રાજ-પુરોહિત કે રાજ-પંડિત પોતાના મહારાજાને બહુ જ ઉચ્ચ હદ સુધી વર્ણવે અને મહાત્માને પરમાત્મા બનાવી દે એથી કંઈ એ વસ્તુ ઐતિહાસિક યા તાત્ત્વિક સત્યરૂપ બની જાય નહિ. ‘હીટલર’ જેવી કોઈ મહા-પરાક્રમી શક્તિનો વિજેતા, અસુરસંહારક કહેવાઈ જાય અને અત એવ ઇશ્વરનો અવતાર ગવાઈ જાય તો એ કેવું સાચું ગણાશે ?

બ્રહ્મથી જગત્ થયું એમ કહીએ તો એનો અર્થ એવો થાય કે શુદ્ધ નિર્મલ બ્રહ્મથી વિકારી જગત્ થયું. આ વાત ઘટી શકે કે ? નિર્વિકાર બ્રહ્મ વિકારી જગત્નું ઉપાદાન બની શકે ? જગત્-રચના માયાથી બતાવાય તો માયાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું બાકી રહે છે. બ્રહ્મને માયાડ્ડવૃત્ત મનાય તો બ્રહ્મ કલુષિત બની જાય, બ્રહ્મનું પાવિત્ર્ય ઉડી જાય. ખરી વાત એ છે કે, અખિલ જગત્માં સર્વત્ર સશરીર ચેતન વ્યાપ્ત છે. સમગ્ર લોકાકાશના દરેકે દરેક પ્રદેશમાં, સોયના અગ્ર લાગથી પણ સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં અનન્ત સશરીર ચેતનો-સૂક્ષ્મતમ જીવો વ્યાપ્ત છે. અને એ બધા પ્રાણીઓ માયાવૃત્ત છે, અર્થાત્ કર્મનાં આવરણોથી આવૃત્ત છે. આ રીતે સમગ્ર બ્રહ્માંડ ચેતનમય છે એમ કહેવું બરાબર છે; અને આ દૃષ્ટિએ બ્રહ્મને વ્યાપક તેમ જ તેની સાથે માયાનો યોગ માનવામાં બરાબર વ્યાજબીપણું છે. પણ કોઈ એક જ બ્રહ્મ વસ્તુ પૂર્ણ શુદ્ધ છે અને છતાં માયાવૃત્ત છે, અને વળી જગત્સર્જનનું કામ કરે છે,

જગત્સર્જનમાં લાગ લજવે છે એમ માનવું તો ઘટી શકે તંમ નથી. પ્રજ્ઞનું પરિણામ જગત્ હોય તો તે, પ્રજ્ઞ જેવું જ સુંદર હોય, આવું વિકૃત ન હોય. સારા દૂધની ખીર પણ સારી જ હોય. દીવો સ્વચ્છ, તો તેનો પ્રકાશ પણ તેવો સ્વચ્છ, અને દીવો ધુધલો, તો તેનો પ્રકાશ પણ તેવો જ. જગત્નું વિકારિત્વ પ્રજ્ઞસંગત માયાને આભારી છે એમ કહેવામાં તો પ્રજ્ઞ પોતે જ માયાના યોગે વિકારી ઠરે છે. અને એવું તે ‘પ્રજ્ઞ’ શું હશે એ અણઉકેલ રહી જાય છે. વળી માયા જો અસદ્ભૂત હોય તો શશ-શૃંગની જેમ ઠરે, અને જો સદ્ભૂત હોય તો પ્રજ્ઞ અને માયા એ બે તરવો સિદ્ધ થવાથી અદ્વૈતવાદ નિરસ્ત થઈ જાય.+

પ્રત્યેક જીવ એના મૂળ સ્વરૂપમાં પૂર્ણચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, પણ તે માયાથી એટલે અજ્ઞાનથી-મોહથી-કર્મથી આવૃત છે. આમ માનવું બહુ ઠીક ઉતરે છે. અને એ રીતે માયાયુક્ત પ્રજ્ઞનો જ આ સઘળો વિવર્ત છે એ વાત બહુ સારી રીતે બંધ બેસતી થઈ જાય છે.

વળી, ઇશ્વર, પ્રાણીએ બાંધેલાં કર્મને ફલોન્મુખ કરવા માટે તેને (કર્મને) પ્રેરે છે, પ્રેરીને તેને ફલ દેવામાં સમર્થ બનાવે છે-આ રીતે ઇશ્વરનું પ્રેરકત્વ જો માનીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે,

+માયા સતી चेद् द्वयतत्त्वसिद्धिरथासती हन्त ! कुतः प्रपञ्चः ?

मायैव चेदर्थसहा च तत् किं माता च वन्ध्या च भवत्परेषाम् ? ॥१॥

—હેમચન્દ્રાચાર્ય

બુરા વિચારરૂપી ફલને ઉપજાવનાર કર્મને પ્રેરીને ઇશ્વર તે કર્મ-વાળા પ્રાણીઓને બુરા વિચારવાળા બનાવે છે. શું આ વાત ઇશ્વરને માટે છાજતી છે? માઠાં કર્મોને ઇશ્વર પ્રેરે જ નહિ, તો એ બીચારાં એની મેળે નિર્જળ બનીને ખરી જવાનાં, અને એનાથી ઉત્પન્ન થનાર દુર્વિચાર તથા દુરાચરણ પણ આપોઆપ અટકી જવાથી પ્રાણીઓ સ્વતઃ સુખી જીવન જીવી શકવાના. આમ, પ્રાણીઓનાં કર્મોને પ્રેરવાની કડાકુટમાં પડવું એ ઇશ્વરને માટે શોભાસ્પદ છે? ઉચિત છે? નહિ જ. અને એમાં ન પડવું એ કેટલું સારું અને એના મહાન્ જીવનને કેટલું સંગત છે એ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય તેમ છે.

વિચિત્ર પ્રાણીઓની વિચિત્ર કર્મસૃષ્ટિથીજ રોગચાળા, દુષ્કાલ, ધરતીકંપ વગેરે ઉત્પાતો થાય છે. એમાં ઇશ્વરનો હાથ માનવો એ ઠીક નથી. સ્પષ્ટા ઇશ્વર જો હોય તો એ દયાલુજ હોય. એ પ્રાણીઓને મારીને ન સુધારે, પણ પ્રેમથી સમજાવીને, સારી બુદ્ધિ આપીને, વાત્સલ્યપૂર્વક તેમનો હૃદયપલટો કરીને સુધારે. મોટા ભદ્ર મહાનુભાવોની પણ આ રીતિ હોય છે, તો કલ્યાણ-મૂર્તિ અને દયાસાગર એવા ઇશ્વરની-જો તે સ્પષ્ટા અથવા નિયામક હોય તો-આ રીતિ ઉંચામાં ઉંચી જ કોટીની હોય એ ખુદ્દલું છે.

પણ ખરી વાત એ છે કે ઇશ્વર જગતના બખેડાથી તદ્દન નિરાળો છે. પ્રાણી પોતાના જ કર્મથી ભવચક્રમાં ભમે છે, પોતાના જ કર્મથી સ્વર્ગ, નરક આદિ ગતિઓમાં જાય છે અને પોતાના જ કર્મથી સુખ-દુઃખ મેળવે છે. પ્રાણી પોતે જ પોતાના ભાગ્યનો

સ્પષ્ટ છે. અને એણે પોતાના જ પુરુષાર્થબલથી કર્મનાં બન્ધનોથી છુટવું રહ્યું. ખીજે કોઈ એની (કર્મની) બેડીઓ તોડે એ બનવાનું જ નથી. એણે પોતે જ પોતાના પ્રબલ આત્મપ્રયત્નથી પોતાની કર્મની જંજીરો તોડવાની છે. અને એમ કરીને જ-પોતાના જ આત્મબલથી તે મોક્ષ મેળવી શકે છે.

ઇશ્વરને જેઓ ન માને તેઓ અનીશ્વરવાદી કહેવાય. પણ જેઓ ઇશ્વરને માને છે, કિન્તુ તેને સૃષ્ટિકર્તા તરીકે નથી માનતા, તેઓ અનીશ્વરવાદી નથી, ઇશ્વરવાદી છે. તેઓને અનીશ્વરવાદી કહેવા એ ભૂલ છે. ઇશ્વરનો સૃષ્ટિકર્તા પરમાત્મા એવો અર્થ જો થતો હોય તો તેઓને (જેઓ ઇશ્વરને માનીને તેને સૃષ્ટિકર્તા તરીકે ન માનતા હોય તેમને) અનીશ્વરવાદી કહી શકાય. પણ ‘ઇશ્વર’ શબ્દનો એવો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે નિકળી શકે તેમ નથી. ‘ઈશ્’ ધાતુને ‘વર’ પ્રત્યય લાગવાથી ઈશ્વર શબ્દ બનેલ છે. એમાં ઈશ્ ધાતુનો અર્થ ‘સમર્થ હોવું’ એવો થાય છે. જગત્-સર્જનમાં સમર્થ હોવું એવો અર્થ એમાંથી શબ્દતઃ પ્રાપ્ય નથી. શેમાં સમર્થ હોવું એ વિષે ઘટિત અર્થ લેવાય. ઇશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા ન માનનાર વર્ગ પૂર્ણ બ્રહ્મપ્રકાશના અનન્ત સામર્થ્યને ‘ઇશ્વર’ શબ્દનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત માની ‘ઇશ્વર’ શબ્દનો યોગ બેસાડશે.

ઇશ્વર જો સૃષ્ટિકર્તા નથી, તો એ ઇશ્વર જ કેમ કહેવાય ? એમ કોઈ કહી બેસે બરો. પણ ઇશ્વર કંઈ સૃષ્ટિકર્તૃત્વથી ઇશ્વર નથી, કિન્તુ પોતાના પૂર્ણોદ્ભવ ચેતનપ્રકાશથી ઇશ્વર છે. કોઈ વીતરાગ સન્ત મહાત્મા આપણું કામ કરી આપે તો જ તેને

મહાત્મા માનવો કે? નહિ તો નહિ? આપણા કામમાં ન પડવા છતાં પોતાના ચારિત્રમાં નિરત રહેનાર મહાત્માને મહાત્મા માનીએ છીએ, તેમ સૃષ્ટિકર્તા ન છતાં શુદ્ધ પરમાત્મજ્યોતીરૂપ પરમાત્મા પરમાત્મા કેમ ન કહેવાય? એ ઈશ્વર કેમ ન કહેવાય?

જો ઈશ્વર સૃષ્ટિકર્તા નથી, સ્વર્ગ-નરક આપનાર નથી, સુખ-દુઃખ દેતો નથી, તો પછી એને માનવાની શી જરૂર? એવો પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે. એના જવાબમાં સમજવું જોઈએ કે, જે જરૂર એક ચારિત્રશાલી સન્ત સાધુ પુરુષની છે, તે જરૂર ઈશ્વરની છે. પવિત્ર સન્તનો સત્સંગ જેમ આપણી વૃત્તિઓને સુધારવામાં ઉપકારક બને છે, તેમ પરમાત્માનું સ્મરણ, વન્દન, ભજન આપણી મનોવૃત્તિઓને સુધારવા માટે છે, પવિત્ર ભાવનાને જગાડવા માટે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવા માટે છે, સદાચારને ખિલવવા માટે છે, ચારિત્રને વિકસાવવા માટે છે. એ જ માત્ર ભગવદ્ભક્તિનો ઉદ્દેશ છે. માનસિક રોગોને દૂર કરવા, આન્તરિક મેલને ધોવા, રાગ-દ્વેષને વિદારવા અને મનોવૃત્તિને સુધારવા માટે દેવાલયમાં જવાનું છે. અહિંસાનો પાઠ શિખવા માટે, સત્ય અને સંયમનો અભ્યાસ કરવા માટે અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને જગાડવા માટે આપણે દેવાલય જઈએ છીએ. પરમાત્મા ગુણોનો^૬

૬ “ અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે

સુરતરુવરશાસ્ત્રા લેખિની પત્રમૂર્વી ।

લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં

તદપિ તવ ગુણાનામીશ ! પારં ન યતિ ॥ ”

મહાસાગર છે. એનું ચિન્તન કરી આપણે આપણા જીવનમાં ગુણો પ્રગટાવવાના છે. આત્મભાવનાના વિકાસ માટે, ગુણવિકાસની ભાવનાને ઉદ્દીપ્ત કરવા માટે દેવાલય છે

ધનાર્થી ધનીની પાસે જાય, અને વિદ્યાર્થી વિદ્યાવાનની સોબત કરે, તેમ ગુણાર્થીએ ગુણીની સોબત કરવાની છે. ચારિત્ર-શાલી સન્તનો સંગ જેમ ગુણીની દૃષ્ટિએ છે, તેમ ભગવાનનો સત્સંગ (દર્શન, સ્મરણ, વંદન) પણ એ જ દૃષ્ટિએ છે. મહાત્મા એના ચારિત્રથી અને સદ્ગુણદેશથી ઉપકારક છે, તેમ પરમાત્મા પણ એના મહાન્ જીવનપાવિત્ર્યથી અને એની સાંપ્રત ઉપલબ્ધ ઉપ-દેશ-સંપત્તિથી ઉપકારક છે, ઉપકારક થઈ શકે છે.

આત્માનું કદયાણુ આધ્યાત્મિક જીવનમાં છે. આધ્યાત્મિક જીવન એટલે વીતરાગતાનો અભ્યાસ—કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના વિહારણનો અભ્યાસ. એ જ માટે તપ-જપ, ભક્તિ અને કર્મકાંડ કરવાનાં છે. આપણાં તમામ ક્રિયાકાંડ વીતરાગભાવની સાધનાની દિશામાં વહેવાં જોઈએ. એ જ ધ્યેયને અનુલક્ષીને, એ જ લક્ષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને કર્મકાંડ કરવાનાં છે. દેવાલયનું વાતાવરણ વીતરાગતાની ભાવનાને બાધક ન થાય, પણ સાધક થાય એવું

—કૃષ્ણાચલને શાહી બનાવાય, દરિયાને ખડિયો બનાવાય, કલ્પવૃક્ષની શાખાને કલમ બનાવાય, ધરતીને કાગળ બનાવાય, અને સરસ્વતી પોતે લખે—હમેશાં લખ્યા કરે, તો ય, હે ઇશ! તારા ગુણોનો પાર ન પામે.

હોવું જોઈએ. દેવમૂર્તિનું દૃશ્ય પણ વીતરાગતાની લાવનાને જગાડે એવું હોવું જોઈએ. રાગ કે દ્વેષનું ચિન્હ કંઈ પણ તેની (દેવમૂર્તિ) સાથે વળગેલું ન જોઈએ. કામલોગની ચેષ્ટામાં તો આખું જગત હૂંબેલું છે. પરમાત્મા પણ જો એથી છુટી શક્યો ન હોય તો પછી એ પરમાત્મા કઈ વિશેષતાથી? અને સ્ત્રીસંગ રાખવામાં પરમાત્માને જો દોષ નથી, તો પછી દુનિયાં કામલોગમાં આસક્ત રહીને શું ખોટું કરે છે? અને તો પછી બ્રહ્મચર્યના, ત્યાગ વૈરાગ્યના અને સંન્યાસના ઉપદેશની જરૂર શી છે? સન્ત-સાધુ પણ સ્ત્રીસંગી હોય તો પડેલો ગણાય છે, તો પરમાત્માને સ્ત્રીસંગ હોય? સાધુ સંતનું જીવન પણ અકામી, ત્યાગી અને વૈરાગ્યશાલી હોય, હોવું જોઈએ, તો પરમાત્મા, કે જે સન્તપણાના-સાધુતાના ચરમ શિખર પર પહોંચેલ છે, તેની સાથે સ્ત્રીસંગ હોવાની કલ્પના પણ થઈ શકે ખરી?

શસ્ત્ર-અસ્ત્ર પણ એ જ રાખે કે જેને ભય હોય, બીજાને મારવો-ખીટવો હોય, બીજાનો સંહાર કરવો હોય, પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય. પરમાત્માને કોઈનો ભય છે? કોઈ ઉપર દ્વેષ છે? કોઈને મારવો-ખીટવો છે? પોતાની આત્મરક્ષા કરવી છે? અને તે પણ હિંસક રીતે કરવી છે? નહિજ. પછી એને શસ્ત્રાસ્ત્ર રાખવાનું શું કામ? આભૂષણો પણ એ જ પહેરે કે જે ત્યાગી ન હોય, લોગવિલાસી હોય. પરમાત્મા તો પૂર્ણ ત્યાગી છે, પૂર્ણ વિરાગ છે, એને આભૂષણના ઠાઠ હોય?

પૂર્ણનિર્મલબ્રહ્મરૂપ પૂર્ણ વીતરાગ પરમાત્મા સંસારની

સઘળી જન્મળથી નિર્મુક્ત છે, ભવ-પ્રપંચના ઔપાધિક લેપથી સર્વથા વિમુક્ત છે. એને રાગ-દ્વેષ નથી. માટે જ રાગ-દ્વેષસૂચક કોઈ ચીજનો-રાગસૂચક સ્ત્રી તેમજ આભૂષણ, અને દ્વેષભયાદિ-સૂચક શસ્ત્રાસ્ત્ર વગેરેનો-સંસર્ગ એની મૂર્તિ જોડે ઘટી શકે નહિ.

રાજ-મહારાજની અવસ્થાની મૂર્તિ હોય તો એને સ્ત્રી અને શસ્ત્રાસ્ત્રનો સંસર્ગ ઘટી શકે. ભૂતકાળના મહોટા મહોટા વીર-પુંગવોનાં અને નરેન્દ્રોનાં બાવલાં ઉભાં કરવામાં આવે છે, એમની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે જો હોય તો કંઈ જ વાંધો નથી. પણ તો એ પરમાત્માની મૂર્તિ ન કહેવાય, પણ મહાન્ નરવીર કે મહાન્ નરેશ યા મહાન્ સમ્રાટની મૂર્તિ ગણાય. એ સ્થિતિનાં પ્રદર્શન માટે એ પ્રકારની મૂર્તિઓ અવશ્ય ઉપયોગી છે, અને એ પ્રકારના ભાવને ઉદ્દીપ્ત કરવામાં પ્રયોજક છે. પણ પરમાત્માની મૂર્તિમાં તો એની પૂર્ણ વીતરાગતાનો જ દેખાવ આવવો જોઈએ, રાગ-દ્વેષની સૂચક કોઈ પણ ચીજનો સંસર્ગ ત્યાં ન હોવો જોઈએ. તો જ એ પરમાત્માની મૂર્તિ તરીકે વીતરાગ ભાવને પ્રેરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે. અસ્તુ.

પૂર્વોક્તસ્વરૂપ (સાકાર) પરમાત્માની પાસેથી આદિ ઋષિઓએ સાંભળેલું તે શ્રુત. એ શ્રુત ઉત્તરોત્તર ઋષિપરંપરાથી વહેતું આવેલું આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. એમાંથી વિવેચક દૃષ્ટિએ પરમાત્માની મંગલભૂત આજ્ઞા યા કલ્યાણભૂત ઉપદેશનો સાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

‘શાસ્ત્ર’ ને નામે ઓળખાતા ધર્મગ્રન્થો ઢગલાળંધ છે, અને ‘ગુરુ’ તરીકે ગણાતા સાધુઓ પણ લાખોની સંખ્યામાં છે; અને એ બધાઓનાં મન્તવ્યો અને વિવેચનો ઘણી બાબતોમાં એક-બીજાથી બહુ વિપરીત જોવામાં આવે છે. વિચિત્ર રીત-રિવાજોને ધર્મ સમજી પ્રજાનો બહુ મ્હોટો ભાગ તેને ચકડોળે ચઢી ગયેલો છે. શાસ્ત્રોને અવળી રીતે ચુંથી તેમાંથી અવળા અર્થો પણ ઘણાએ કાઢ્યા છે, અને પ્રજાને ઉંઘે રસ્તે દોરવાને ગર્હિત પ્રયાસ કર્યો છે. ધર્મને નામે કહેવાતા ગ્રન્થોમાં બહુ અનિષ્ટ સેગભેગ થઈ ગયેલ છે, અને લોકોનાં માનસ પર બુદ્ધિભ્રમનાં જાળાં પાથરી દઈ બેઠેલ, દંભ, પાખંડ અને ઢોંગના ઢગ નીચે તેમને દબાવી દેવામાં આવ્યાં છે. બુદ્ધિવિભ્રમની આ બીમારીના ઉન્માદમાં લોકો ધર્મને નામે ઘણા લાંબા કાળથી પરસ્પર લડતા-ઝઘડતા આવ્યા છે. ધર્મના કહેવાતા સ્વાર્થલોભુપ ‘ઠેકેદારો’ એ પોતાની ગુરુશાહીના નિરંકુશ તખ્તને સુરક્ષિત રાખવા પોત-પોતાના અનુયાયી વર્ગને ધાર્મિક અનૂનનાં “પીણાં” પાઈ પાઈ ઉશ્કેરવાનાં અને લિજ્જ લિજ્જ વર્ગો વચ્ચે વૈર-વિરોધની દુર્ભેદ દીવાલો ખડી કરવાનાં કામ કર્યાં છે. આમ ધર્મના અનૂની નશાએ જગવેલી અને લડકાવેલી ઝઘડાની દહાયમાં દેશ અને સમાજની અકથનીય હાનિ થઈ છે, એટલું જ નહિ, એ અનૂની ઝઘડાખોર નશાએ માનવતા સુદ્ધાને રુગળુ બનાવી મૂકી છે.

આ બધી દુઃખદ કથા છે. આ બધું એટલા માટે યાદ કરાય

છે કે, આપણે કોઈ પણ સંપ્રદાયના કે એનાં શાસ્ત્રોના અન્ધપૂજક ન બનીએ. કોઈ પણ શાસ્ત્રોને “આંખ” ઉઘાડી રાખીને તપાસવાં જોઈએ. કોઈનો પણ (કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે ધર્મોપદેશકનો) ઉપદેશ બુદ્ધિરૂપી ગળણાથી ગાળીને જ લેવો જોઈએ. સાંપ્રદાયિક સંકુચિત દષ્ટિવાળા માણસો ઘણી બાબતોમાં ગેરસમજુતીના ભોગ બને છે, અને મૂઠ દષ્ટિને લીધે ‘અધારા’ માં ફરતા હોય છે. પોતાના ધરનું મમત્વ રાખનારાઓ પણ પોતાના ધરના કુડાકચરા પર મમત્વ નથી રાખતા, તેને તો વાળીઝુડીને ફેંકી જ દે છે; તેમ સંપ્રદાયરૂપી ધરનું મમત્વ લલે હોય, પણ તેમાં ઘુસી ગયેલ કુડાકચરા જેવી બાબતો તરફ તો મમત્વ ન જ રાખવું જોઈએ. સામાન્ય બુદ્ધિ પણ જો નિષ્પક્ષ હોય તો ઘણી ખરી બાબતોમાં વિવેક કરી શકે છે. મતલબ કે વિવેકદષ્ટિથી વિચારી પોતાના “ધરની” પણ કચરા જેવી બાબતોને ફેંકી જ દેવી જોઈએ; અને બીજાની સારી વસ્તુ હોય તો તેની કદર કરવી જોઈએ, તેનો લાભ લેવો જોઈએ. એક મહોદ્ધાનાં પચાસ ઘરો, ધારો કે હળીમળીને રહે છે અને એક-બીજાને ત્યાંની સારી ચીજોનો લાભ ઉઠાવે છે, તેમ જુદા જુદા સંપ્રદાયો હળીમળીને રહે અને એક-બીજાની સારી વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની તત્પરતા ધરાવે તો બધાએ સંપ્રદાયોને એથી લાભ પહોંચે, એથી બધાઓની ‘સમૃદ્ધિ’ માં વૃદ્ધિ થાય અને હ્રષિત સ્થિતિ હોય તો તેની શુદ્ધિ થાય. માફ તે સાચું એ દુરાગ્રહ દશા છે. એને મૂકી દઈ સાચું તે માફ એ પ્રકારની ઉદાર દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. જગતના કોઈ પણ ખુણામાં જ્યાં ક્યાંય સત્ય છે તે માફ છે એ

નતની ઉજ્જવલ મનોવૃત્તિ જ સત્યનું સાચું અને સુદૃઢ પૂજન કરી શકે છે. આવી ગુણુગ્રાહક દૃષ્ટિ જ્યાં હોય છે ત્યાં અનુચિત શાસ્ત્રમોહ કે સાંપ્રદાયિક રાગાન્ધતા નથી હોતાં કે જેઓ વિચારશક્તિને કુંઠિત બનાવી બુદ્ધિને સત્યોપલબ્ધિથી અને આત્માને સહજ પ્રાસાદિક સુખથી દૂર રાખે છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે, સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવલ શાસ્ત્રાક્ષરો પુરતા નથી. શાસ્ત્રોનાં યુક્તિવિહીન, વિચાર-વિહીન અધ્યયન જોખમભરેલાં છે. શાસ્ત્રાલોકનમાં પરીક્ષક બુદ્ધિનો, આલોચક દૃષ્ટિનો સહકાર પુરેપુરો જરૂરનો છે. તો જ શાસ્ત્રાર્થનો વિવેક^૬ પામી શકાય.

મને કોઈ પૂછે કે ધર્મ કયો? તો હું કહું મનુષ્યધર્મ. અને એ જ ધર્મને શિખાડવા માટે લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયરૂપ સ્કુલો ખોલાયેલી છે. બધી સ્કુલોનો શિક્ષણ-ક્રમ અને તેમનું શિક્ષણ-મહત્ત્વ સરખાં ન હોય, એમાં તારતમ્ય હોય જ. પણ એથી કોઈ અવગણનાને પાત્ર ઠરે નહિ.

જુદી જુદી અથવા જુદા જુદા પ્રકારની ઉપયોગી ચીજોથી ભરેલા જુદા જુદા ઓરડા જેમ ઉપયોગી છે, કોઈ અસાર કે અવગણનીય નથી, તેમ વિવિધ સંપ્રદાયોમાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો ઉપયોગી માલ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં ભરેલો છે, માટે કોઈ અવગણવા

૬ “ કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિહીનચિત્તારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ” ॥

લાયક નથી. (હા, સમયના વાવાઝોડાથી ઉડેલો કચરો જે આવી ભરાયો હોય તો જરૂર તે કાઢી નાંખવો રહ્યો.) આ પ્રકારની સમજણ જે જાગરિત થાય અને એને પરિણામે જનતાની દૃષ્ટિમાં સામ્યનું (સમભાવનું) સુંદર અંજન પુરાય તો, ધર્મ-સંપ્રદાયોના નામે લડી લડીને વિખૂટા પડી ગયેલ મનુષ્યવર્ગો વચ્ચે મૈત્રીનો સેતુ કેવો સુંદર બંધાય! મનુષ્યજાતિનું કેટલું કલ્યાણ થાય! મનુષ્યતાનો કેવો વિકાસ થાય! ભાંગે તે ધર્મ કે સાંધે તે ધર્મ? વિશ્વબંધુત્વનો પાઠ પઢાવે તે ધર્મ. જે ધર્મ જનતાને એથી ઉંધું પઢાવે છે તે ધર્મ નથી, પણ ધર્માભાસ અધર્મ છે, મનુષ્યજાતિનો જીવનલેણ હુશ્મન છે. કોઈ પણ ધર્મના વ્યાજબીપણાની કસોટી તરીકે બે બાબતો છે: સંયમ અને વિશ્વબંધુત્વભાવના. આ બે બાબતોમાં જેણે જેટલો અધિક વિકાસ કર્યો હોય, તે તેટલો અધિક ઉચ્ચ ધર્મ. આમ, ધર્મ જીવનનો પ્રાણ છે. જીવનની શાન્તિ, જીવનનું સુખ અને જીવનના કલ્યાણનો એ જ માત્ર એક મુખ્ય આધાર છે.

ધર્મસાધનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ચિત્તનું શોધન છે એ આપણે ન ભૂલીએ. અને એ કાર્યમાં જે જે ક્રિયાવ્યાપાર ઉપયોગી થાય તે બધા ધર્મસાધનના માર્ગ ગણાય. આ પરથી ધર્મ એક છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે. માટે ક્રિયાવ્યાપારને ધર્મ માની તેના (ક્રિયા-વ્યાપારના) વૈવિધ્ય અથવા તેની વિભિન્નતા પર ધર્મભેદની (ધર્મ નોખા નોખા છે એવી) કલ્પના કરવી અને એમ કરી સાંપ્રદાયિક

(વાડાબંદીની) વૃત્તિને પોષવી અનુચિત છે. ક્રિયાકાંડ કે રીતિ-રિવાજના ભેદો જોઈ ભડકવાનું નથી. ભેદ તો જગતનો પ્રકૃતિસિદ્ધ નિયમ છે. જગત્ એટલે જ વૈચિત્ર્ય. વિચિત્ર પ્રકૃતિઓનો સમૂહ એનું નામ જગત્. રુચિનું વૈચિત્ર્ય કોણ નથી જાણતું? પાત્રો અને ભોજ્ય ચીજો ભિન્ન ભિન્ન હોવા પર કોઈ વાંધો લે છે? નહિ જ, પછી કર્મકાંડ કે વિધિવિધાનના ભેદ ઉપર અણુગમો લાવવાનો હોય? આપણા બે હાથ ભિન્ન નથી? આપણાં અંગોપાંગો જુદાં જુદાં નથી? માટે ભેદ એ કંઈ વાંધાવાળી વસ્તુ નથી. માત્ર જરૂરનું એટલું જ છે કે, ભિન્નતામાં વિરુદ્ધતા ન આવવી જોઈએ. આપણા બન્ને હાથ જો પરસ્પર વિરુદ્ધ થઈ જાય અને એક-બીજાને સાફ ન કરે તો બન્ને ઉપર મેલનાં થર બાઝી જાય અને આખરે બન્નેને સડવાનો વખત આવે. આમ ભિન્નતામાં જ્યારે વિરુદ્ધતાનું વિષ રેડાય છે ત્યારે તે ઘાતક બને છે. સંપ્રદાયો એક મૂળ તત્ત્વની શાખાઓ છે, ભિન્ન ભિન્ન રીતિ-પદ્ધતિના શિક્ષણની સ્કૂલો છે અથવા જુદા જુદા માલભરેલા ઓરડા છે એમ માની ચાલીએ તો ક્યાં વાંધો આવે છે? આથી પ્રજાકીય સૌમનસ્ય કેવું સુંદર સધાય? આથી ખરેખર લોકજીવન ઘણા ઘણા કલેશોમાંથી ઉગરી જઈ પોતાની સુખ-શાન્તિ બહુ સારા પ્રમાણમાં સાધી શકે.

એક કાર્યની નિષ્પત્તિ જેમ જુદાં જુદાં ઉપકરણોથી થઈ શકે છે, તેમ ધર્મનું સાધન પણ જુદા જુદા વિધિવિધાનથી અથવા ભિન્ન ભિન્ન કર્મકાંડથી થઈ શકે છે. આમ (કર્મકાંડોની) ભિન્નતા-

માં (ધર્મની) એકતા જો સમજાઈ જાય તો સાંપ્રદાયિક વ્યામોહ
 યા ધર્માન્ધતાનો ઉન્માદ શમી જતાં વાર ન લાગે. લિન્ન લિન્ન
 રીતિરિવાજોથી, લિન્ન લિન્ન કર્મકાંડો અથવા વિધિવિધાનોથી
 જુદા જુદા દેખાતા સંપ્રદાયોમાં ધર્મ ચીજ, જેમ જુદાં જુદાં
 માટલાંઓમાં ઘી એક છે તેમ એક જ છે, અને તે સત્ય, સંયમ
 અને સેવા. આમાંની એક પણ ચીજનો કોઈ મજહૂબ કે કોઈ સંપ્ર-
 દાય ઇન્કાર કરી શકે તેમ છે કે? નહિ જ. આ તત્ત્વત્રય બધાએ
 ધર્મોનું સત્ત્વ (Essence) છે. આમ જ્યારે બધા સંપ્રદાયોમાં
 ધર્મ એક છે, તો પછી સંપ્રદાયો નોખા નોખા રહ્યા તો છો રહ્યા,
 એમાં હરકત શી? સંપ્રદાયોનું વૈવિધ્ય જેમ ક્રિયાકાંડો અથવા વિધિ-
 વિધાનોથી છે, તેમ દાર્શનિક વાદોથી પણ છે. દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ,
 ક્ષણિકવાદ, ઇશ્વરવાદ વગેરે વાદોથી પણ જુદા જુદા સંપ્રદાયો
 રચાયા છે. પણ કર્મકાંડો અને દાર્શનિક વાદોથી ચાહે ગમે તેટલી
 લિન્નતા સંપ્રદાયોમાં હોય, પણ ઉપર કહ્યું તેમ, એ બધાં
 “મકાનો” માં ધર્મરૂપી માલ તો એકસરખો છે.

વિશાલ દૃષ્ટિનો ધર્માર્થી પોતાનાજ “વાડા” માં પૂરાઈ
 ન રહેતાં ધર્મના વિશાલ બજારની મુલાકાત લે, અને કોઈનો
 પણ સારો “માલ” જણાતાં તેને સહર્ષ ગ્રહણ કરે. પોતાના
 સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ જો દુઃશીલ હોય તો તેમનો ત્યાગ કરી દે,
 અને બીજા સંપ્રદાયના પણ સુશીલ, ચારિત્રસમ્પન્ન અને સમ-
 ભાવશાલી સાધુનો યોગ મળી જાય તો તેના સત્સંગનો ખુલ્લા

દિલથી લાભ પ્રાપ્ત કરે. પોતાના સંપ્રદાયની ચાલી આવતી કોઈ રૂઠિ હાનિકારક હોય, અથવા કોઈ વ્રતવ્રણાલી કે કોઈ કર્મપદ્ધતિ દૂષિત યા અનુચિત હોય તો તેને મૂકી દઈ કોઈ પણ સંપ્રદાયની કહેવાતી સારી રૂઠિ કે યોગ્ય રીતભાતનો સ્વીકાર કરે. ધર્માર્થી મુમુક્ષુ સર્જનને દૃષ્ટિરાગ રાખવો ન જ પાલવે. તેણે તો પવિત્ર જ્ઞાનના વિશાલ બગીચામાં નિઃસંકોચપણે વિહરવું જોઈએ. પવિત્ર જ્ઞાનની તેને ભૂખ લાગવી જોઈએ, અને પવિત્ર પ્રસંગો મેળવી એ ભૂખને સંતોષવા તેણે યથાયોગ ચત્તવાન રહેવું જોઈએ.

આત્મા મૂલસ્વરૂપે સચ્ચિદાનન્દ છે. પણ કર્મનાં-માયાનાં-અવિદ્યાનાં-મોહનાં આવરણોથી ઘેરાયેલો છે. અને એથીજ અનાદિ કાળથી ભવચક્રમાં અનેક દુઃખોથી પીડાતો ભમી રહ્યો છે. આત્માનો આ માયાયોગ કાલ્પનિક નથી, વાસ્તવિક છે. કાલ્પનિક હોય તો ઝાંઝવામાં કદપેલું પાણી જેમ અકિંચિત્કર છે, તેમ એ માયાથી પણ કંઈ થઈ શકવું સાંભવે જ નહિ. એ માયા ખપુખ્પવત્ અકિંચિત્કર બનવી જોઈએ. પણ જ્યારે પ્રાણીઓને અનેકવિધ દુઃખો-માંથી મુક્ત કરવા માટે સન્તો શાસ્ત્રરચના કર્યાનું જણાવે છે, ત્યારે એ દુઃખ મૃગતૃણા નથી, પણ સદ્ભૂત (Fact) બાબત છે એ સાબિત થાય છે. અને જ્યારે માયા (મોહ)નાં પરિણામ સત્યરૂપે

૫૨જાણુમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે ત્યાં સર્પ સત્ય નથી, પણ સર્પને સર્પ સમજવો ત્યાં સર્પ સત્ય છે. ‘સત્ય’ નો આ અર્થ છે. એ સિવાય ‘કલ્યાણભૂત તત્ત્વ તે સત્ય’ એવો સત્યનો બીજો પણ અર્થ છે. પણ

સાબિત થાય છે ત્યારે સુતરાં માયા પણ સત્યરૂપે સાબિત થાય છે. આમ આત્મા અને માયા એ બન્ને તત્ત્વો વાસ્તવિક રીતે સાબિત થાય છે. આ આધારે દ્વૈતવાદ સ્પષ્ટ રીતે યુક્તિસિદ્ધ છે.

છત્રી, ક્ષાનસ, ટોપી, ડગલો વગેરે જે જે ચીજો આપણી નજરે ભ્રમવગર દેખાય છે તે દેખાવું શું ભ્રમ છે? શું ભૌતિક ચીજો છે જ નહિ, અને દેખાય છે તે ભ્રમ છે એમ બાબત છે? નહિ, એમ બની શકે નહિ. જે જે ચીજો વસ્તુતાએ દેખાય છે તે બધી યથાર્થ છે જગત મિથ્યા છે એટલે બપુબવત્ અસત્ છે એમ નથી. જગત્ પણ સત્ છે. રજ્જુમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે, પણ પાછળથી રજ્જુ સમજતાં આગળનું જ્ઞાન (સર્પ હોવાનું) ખોટું ઠરે છે. આ પ્રમાણે જગત્ની ચીજો જે દેખાય છે એ જ્ઞાન, પછીના કોઈ જ્ઞાનથી ખોટું ઠરે છે કે? નહિ જ. સામેની ખીંટી પર લટકાવેલી છત્રીને જેમ સંસારી માણસ જોશે, તેમ યોગસિદ્ધ પૂર્ણબ્રહ્મણ પણ જોશે. એ બ્રહ્મણ એ ઉપસ્થિત છત્રીને છત્રી નથી એમ નહિ કહે, એ પણ છત્રીનું અસ્તિત્વ બરાબર સ્વીકારશે. ફક્ત માત્ર એટલો જ કે સામાન્ય જનના કરતાં જ્ઞાનીનું વસ્તુનું જ્ઞાન બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. આ ઉપરથી ચેતન અને જડ બન્ને સદ્ભૂત પદાર્થો છે એમ સમજવાનું છે. જે વચન જગત્ને-જડ ચીજોને અસત્ કહે છે એનો અર્થ એ ખરવિષાણુવત્ છે એમ નથી કરવાનો; પણ ‘અસત્’

—એ અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી. એ અર્થ ‘સત્યં બ્રહ્મ’ માં ‘સત્ય’ નો કરવાનો છે.

એટલે અસાર છે, અનિત્ય છે, નાશવન્ત છે એમ સમજવાનું છે. 'સત્'નો અર્થ જેમ વિદ્યમાન થાય છે, તેમ બીજો અર્થ પ્રશસ્ત અથવા સારભૂત એવો પણ થાય છે. એટલે સત્ એટલે સારભૂત અને અસત્ એટલે અસારભૂત. 'મિથ્યા જગત્' ના ઉદ્દેશમાં પણ 'મિથ્યા' શબ્દનો અર્થ ઉપર જણાવેલ અર્થમાં અસત્ કરવાનો છે. 'મિથ્યા' એટલે અસાર, અનિત્ય, નાશવન્ત. જ્ઞાનીઓ જગત્ને મિથ્યા યા અસત્ કહીને સંસારની વિચિત્રતા, વિષમતા, નિર્ગુણતા અને દુઃખપૂર્ણતાનો ઉપદેશ કરે છે અને મોહાસંગને હટાવી વિરાગતાની ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવામાં સાચું કહ્યાણ હોવાનું ફરમાવે છે. સંસારવર્તી બધા આત્માઓ મૂલરૂપે પૂર્ણ-જ્ઞાનાનન્દરૂપ છે, પણ સાથેજ માયિક (કાર્મિક) આવરણોથી આવૃત છે. એ આવરણો જ્યારે દૂર થાય છે, ત્યારે એ એની મુક્તિ કહેવાય છે, ત્યારે એ પોતાના પૂર્ણ ઉજ્જ્વલ સચ્ચિદાનન્દમાં પ્રકાશે છે. આ સ્થિતિ થયા પછી એ આત્માનું ફરી સંસારમાં દેહધારણ કરી અવતરવું થતું નથી.

જડ પદાર્થ તરફનો મોહ જ આત્માને સંસારમાં રાગાવે છે. એ જ સંસાર-વૃક્ષનું બીજ છે, એ જ લવબ્રમણનું કારણ છે, એ જ સર્વ કલેશોનું મૂલ છે. આત્માની જડવાદ તરફની મોહ-દૃષ્ટિ જ્યારે વિરામ પામે છે અને એ આત્મભાનમાં આવે છે, ત્યારે જ એનું કહ્યાણસાધન મંડાય છે, ત્યારથી જ એનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થવા માંડે છે. અને એ વિકાસમાં જેમ જેમ એ આગળ

વધે છે, તેમ તેમ એનો મોક્ષ નજીક આવતો જાય છે, અને છેવટે પોતાનું સહજ સ્વરૂપ, જે પૂર્ણ પારમેશ્વરી સ્થિતિ, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષ એ જ ખરું ધ્યેય છે, એ જ પરમ કલ્યાણી સ્થિતિ આધ્યાત્મિક સાધનાનું લક્ષ્ય છે. એ ધ્યેય તરફ, એ લક્ષ્ય તરફ પ્રાણીઓને દોરવા માટે આત્મા એ જ એકમાત્ર આરાધ્ય તત્ત્વ છે એ સદુપદેશનો પ્રચાર કરવો જરૂરી હોઈ અદ્વૈતવાદનું (દ્વૈત [જે] નહિ, પણ એક તત્ત્વ, અને તે આત્મા એ વાદનું) પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ (In fact) દ્વૈતવાદ અને કર્તવ્ય—દૃષ્ટિએ અદ્વૈતવાદ બન્ને ખરા છે એમ સમજવું જોઈએ. જેમ દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, તેમ ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, શૂન્યવાદ વગેરે બીજા વાદોનું પણ ઉપપાદન કરી શકાય છે. તે બધા પોતપોતાના દૃષ્ટિગિન્દુએ ખરા છે, અને સમન્વયદૃષ્ટિએ ખરાખર ઘટાવી શકાય છે. પૂર્વકાલના દાર્શનિક મહારથીઓએ એક-બીજાનાં દૃષ્ટિગિન્દુઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓને ખંડન-મંડનની આટલી કડાકુટમાં પડવું પડ્યું ન હોત, રાગદ્વેષની આટલી આગ સળગી ન હોત, સાંપ્ર-દાયિક કલહ આટલો ફેલાયો ન હોત, દુનિયા આટલી મુંઝવણમાં ધકેલાઈ ન હોત.

જીવનનું અમૃત ધર્મ છે. એ જ પ્રાણીને દુઃખસાગરમાંથી ઉદ્ધરનાર છે. ધર્મના પાલન વગર સુખ નથી. વેલામોડા પણ જ્યારે ધર્મના સાચા પાલક બનીશું ત્યારે જ સુખી થઈશું.

ધર્મ શું છે? અન્તર જીવનમાં ગુણોને પ્રગટાવવા એ ધર્મ છે. ચિત્તમાં દયા, અનુકમ્પા, પ્રામાણિકતા, ન્યાયપરાયણતા, સહિષ્ણુતા, ક્ષમાશીલતા, વિશાલ દષ્ટિ, ઉદાર વૃત્તિ, વ્યાપક મૈત્રી, સ્વભાવમાં મૃદુતા, વાણીમાં કોમલતા, આચરણમાં શિષ્ટતા, તેમ જ હૃદયમાં વત્સલતા આ બધી ધર્મની બાબતો છે. આ જાતનું ઘડતર (જીવનનું) એ ધર્મ છે. ધર્મની આ મુદ્દાની વાત આપણે આપણા હૃદયમાં ખૂબ ઠસાવી દેવી જોઈએ. દુનિયાની હવાની તો કઢંગી સ્થિતિ છે. જેઓ અન્દરથી કૂર, નૃશંસ, નિન્દક, અદેખા, લુચ્ચા અને ક્ષુદ્રતાથી ભરેલા હોય છે તેઓ પણ દેવપૂજન, સન્ધ્યાવન્દન, પૂજાપાઠ વગેરે કર્મકાંડથી ધર્મીમાં ગણાય છે-ધર્મી તરીકે ગવાય છે, જ્યારે ઉપર જણાવેલ ગુણોવાળા-મનુષ્યતાના ગુણોથી વિભૂષિત સર્જનો પણ બહારનાં વિધિવિધાનમાં ઉઘત ન હોવાને લીધે ધર્મીમાંથી ખાતલ કરાય છે. અરે! ‘આચારહીન’ સમજી તેમને વગોવવામાં આવે છે. દુનિયાની આ કઢંગી રીતની શી વાત કરવી! લોકના ઉંઘા ડોળાએ ઘણા ઘણા સજ્જનોને હડહડતો અન્યાય કર્યો છે, જેના લીધે તે મહાનુભાવોને ભારે ભારે આક્રમમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે.

પણ જે ધર્મનો સાચો પૂજક થવા ઇચ્છે છે તે લોકપ્રવાહની બાહવાહના ધોરણે ધર્મનું આરાધન કરતો નથી, પણ અન્તર જીવનની શુદ્ધિ તરફ તેનું લક્ષ્ય હોઈ અન્તરાત્મામાં ધર્મને પોષવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, જેની શુભ જ્યોત્સ્ના નૈતિક આચરણ (Morality) ના રૂપમાં બાહ્યજીવનમાં પણ ચમકતી રહે છે.

મોહવિડંબિત માણસ આશા-તૃષ્ણાના તરંગોમાં ડૂબેલો રહે છે, પોતાનું સાચું હિત સમજતો નથી, પોતાના હિતસાધનનો એને વિચાર જ આવતો નથી, અને ક્યારેક આવે છે તો મોહના રોગે રુગ્ણ રહેતું તેનું માનસ તેને ઝટ ઓકી નાંખે છે. એ સ્પષ્ટ સમજે છે કે જિન્દગીનો કંઈ જ ભરોસો નથી, અને કાલનું શસ્ત્ર થોડા જ વખતમાં એના શરીરના ભુક્ષા કરી દેનાર છે. આ વાતમાં એને જરાય શંકા નથી. છતાં શાન્ત ચિત્તે આત્મહિતને વિચારવામાં એને રસ પડતો નથી. બીજાની પંચાતમાં શૂરો થઈને ફરે છે અને પોતાની અછલનો ડાળ ખતાવવામાં રસ લે છે, પણ પોતાના ડહાપણનો ઉપયોગ પોતાના આત્મહિતમાં કરવાનું એને સુઝતું નથી. જ્યાંત્યાં લડે છે, ઝઘડે છે, બીજાની ઉપર પોતાનો રોક જમાવે છે, ખોટી કીર્તિ ખાટવા મથે છે અને ભૌતિક સ્વાર્થ સાધવામાં, કામરસને ઉપાસવામાં નિરન્તર રચ્યોપચ્યો રહે છે, પણ પોતાના સાચા હિત તરફ એની દૃષ્ટિ ખુલતી નથી. કેટલી કંગાલીયત !

રાજાના મકાનમાં રાતના ચોર પેટેલો છે અને રાજા પોતે પોતાના વૈભવ પર મકલાઈ રહ્યો છે તે તેના સાંભળવામાં આવે છે—

चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः

सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।

वल्गन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरंगाः

[રાણીઓ, કુટુંબપરિવાર, બન્ધુવર્ગ, નોકર-ચાકર અને

હાથી-ઘોડા વગેરે વૈભવનો ઠાઠ મારો કેટલો બધો છે !]

પણ રાજાને 'શ્લોકનું' ચોથું ચરણ પૂરણ કરવાનું સુઝતું નથી. પેલા ચોરના હૃદયના તાર તે વખતે સદ્ભાગ્યયોગે ઝણઝણે છે. ફટ ચોથા ચરણનો નાદ તેના મુખમાંથી ચમકે છે—

सम्मीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति

[આંખો મીંચાતાં કંઈ નથી.]

આખરે બધું મેલીને એકલા જવાનું છે એ નિશ્ચિત છતાં માણસ મોહાવેશમાં કેવાં કેવાં ખોટાં કામ કરતો રહે છે ! જોતો છતાં આંધળો રહે છે ! સાંભળતો છતાં બહેરો રહે છે ! સમજતો છતાં મૂઠ રહે છે ! યેન કેન પ્રકારેણ-સદાચારનો સંહાર કરીને પણ અર્થોપાર્જનના કાર્યને ધપાવવા મથે છે, શરાબીની જેમ ભાન બૂલી કામસેવનમાં મસ્ત રહે છે અને સાધારણ વસ્તુ વિણસતાં પણ ખિન્ન થાય છે, ખિન્નય છે, રોષે ભરાય છે. માણસની આ મોહચેષ્ટા ગજબનાક છે. મરણવખતની સ્થિતિનો એ વિચાર કરે તો તેનું હૃદય પિગળ્યા વગર રહે નહિ. મોતવખતે ભયંકર વ્યાધિઓ શરીરમાંથી ફાટી નિકળે છે અને સેંકડો વિંછીઓ અંગે અંગે કરડી રહ્યા હોય એવી વેદના સળગતી હોય છે; ખીજી તરફ પોતાની ધન-સંપત્તિ અને કુટુંબપરિવાર-પોતાની ઔરત અને બાલબચ્ચાં એમને જોઈ જોઈ ઝુરે છે. આ દ્વિવિધ જવાલામાં બહુ ખુરી

રીતે સેકાતો કમખખત માણસ મેલા અને ગરીબડા ચેહરે ચાલી નિકળે છે. એની એ વખતની દુઃખપૂર્ણ કરુણ સ્થિતિમાં એને કોઈ રાહત આપી શકે છે? કોઈ એને કંઈ પણ આશ્વાસન કે શાન્તિ આપી શકે છે? એ ખીચારો પોતાના સ્વજનોનાં મોઢાં તરફ ટગ ટગ જોયા કરે છે—એવું સૂચવતો કે મને કોઈ બચાવો! કોઈ બચાવો! પણ એનો કોઈ પ્રિય જન એના દુઃખને—એની વેદનાને—એના સન્તાપને જરા પણ હળવો કરી શકે છે? બધાના દેખતાં એ અનાથ, અશરણ, કૃપણ પ્રાણી ભાંગી ભુક્કો થઈ જાય છે, ક્યાંય અલોપ થઈ જાય છે—એક કોડી પણ સાથે લઈ શક્યા વગર, વિવિધ પાપાચરણોથી પોતાને માટે અને વધુ તો ખીજઓ માટે ભેગું કરેલ જે ધન, તેમાંથી એક રાત્રી પાછું પણ સાથે લઈ જઈ શક્યા વગર. સંસારની આ હાલત છે! નકામી પારકી પંચાતનો પોટલો માથે ઉપાડી માણસ ધૂમે છે. સુખ અને શાન્તિનો માર્ગ સ્પષ્ટ છતાં એના જોવામાં આવતો નથી, અથવા જોવા છતાં એને અવગણીને હાથે કરી આડે રસ્તે ચાલે છે અને નકામી માથાફોડ કરી અશાન્તિને બહોરતો રહે છે, હેરાનગતિને નોતરતો રહે છે.

સમગ્ર લવચક્રમાં મનુષ્યનો લવ જ એક એવો લવ છે કે જેમાં આત્માનો પરિપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકાય છે. અને એટલા જ માટે સ્વર્ગના દેવો પણ એ લવમાં જન્મ લેવાની આકાંક્ષા ધરાવતા હોય છે. આવા મહાન્ જન્મને વિષય-કષાયમાં પડી રગ-દોળતા રહેવું એ શું ડહાપણ છે? ખરેખર —

તે ધત્તૂરતરૂં વપન્તિ ભવને પ્રોન્મૂલ્ય કલ્પદ્રુમં
 ચિન્તારત્નમપાસ્ય કાચશકલં સ્વીકુર્વતે તે જડાઃ ।
 વિક્રીય દ્વિરદં ગિરીન્દ્રસદૃશં ક્રોળન્તિ તે રાત્નમં
 યે ધર્મં પરિહૃત્ય સર્વસુખદં ધાવન્તિ ભોગાશયા ॥

—જેઓ ધર્મને મૂકી અધર્મને આચરે છે, નીતિને અવગણી
 અનીતિનાં કામ કરે છે, સદાચારને તરછોડી દુરાચરણમાં પડે છે
 તેઓ કલ્પવૃક્ષનું ઉન્મૂલન કરી ધત્તૂરો વાવે છે, ચિન્તામણિ કેંકરી
 દઇ કાચનો કકડો ગ્રહણ કરે છે અને હાથીને વેચી ગધેડો ખરીદ
 કરે છે. સ્પષ્ટ વાત છે કે—

ક્ષણવારમાં ચીજો બધીયે જગતમાં પસરાય છે,
 પસમાં ઉથલપાથલતણા પોકાર જ્યાંત્યાં થાય છે;
 ગાંભીર ઘટનાના બનાવો આંખથી દેખાય છે,
 શૂરા પહાડી દેહ પણ સહસૈવ રંગદોળાય છે.

ધન, કીર્તિને અધિકાર, સત્તા એકદમ વિખરાય છે,
 સૌન્દર્ય, બલ ને પ્રેમરસનાં પાત્ર પણ લોપાય છે;
 સંસારનું આ જાતનું વૈચિત્ર્ય બહુ દેખાય છે,
 માટે સ્વહિત સાચું સુજનને ધર્મમાં સમજાય છે.

(લેખક)

આપણે અહીં [માનવલવમાં] શું વિષયલોગો લોગવવા આવ્યા
 છીએ ? નિઃસન્દેહ—

इन्द्रियार्थविलासाय न जातं तव जन्मना ।
विकासयितुमात्मानं त्वमत्राऽऽगतवानसि ॥

(લેખક)

—વિષયવિલાસ માટે તારો જન્મ નથી થયો. આત્માને વિકાસ કરવા સારુ તું અહીં આવ્યો છે એ સમજી જા !

કામચેષ્ટામાં તો જગતના નાના-મોટા તમામ પ્રાણીઓ ડૂબેલા પડ્યા છે. માનવ પણ એમ-ખીજ પ્રાણીઓની જેમ-‘અન્ધકાર’-માં પડ્યો રહે તો પછી એની માનવ તરીકેની વિશેષતા શી ? એ અહીં આવ્યો છે મનનપૂર્વક સન્માર્ગે ચઢવા સારુ. પોતાનું એ કર્તવ્ય ભૂલી જઈ આડે રસ્તે ઉતરી પડવું એને છાજે ? ચૈતન્ય-સ્વરૂપને ભૂલી જઈ મોહમાયામાં લપટાઈ જવું એમાં એના જીવનની હુદ્દાશા છે. આ અમૂલ્ય તકનો લાલ લેવાનું જો ચૂકી જવાય તો ફરી પાછું અધોગતિમાં પડવાનું થાય. પુણ્યના યોગે જે સામગ્રીસમેત મનુષ્યજન્મ આપણને સાંપડ્યો છે તેનો સદુપયોગ જડમોહની દૃષ્ટિને મિટાવી આધ્યાત્મિક લાવનામાં પરાયણ થવામાં છે. એમાં જ વસ્તુતઃ માનવતા છે, એ જ મનુષ્યજીવન છે.

આત્મલાવની ઉચ્ચ લાવના જો સતત પોષાતી રહે તો કલ્યાણસાધન સુલભ જ બને. જેવી કે:—

સુપ્રભાતનો તે દિન ક્યારે ઊગશે ?

ક્યારે થાશે હૃદય-સરોજ પ્રકુલ્લ જો ?

દૂર કરીને મનના સઘળા મેલને

ક્યારે જોશું મૂઠ દશાની ભૂલ જો ?

સુપ્રભાતનો તે દિન૦ ૧

ભવભવ-સંચિત જડતા ક્યારે નાસશે ?

ક્યારે પ્રગટાવીશું અન્તર જ્યોત જો ?

દારુણ મોહ-તિમિરને ક્યારે કાઢશું ?

ક્યારે થાશે જીવનમાં ઉદ્ધોત જો ?

સુપ્રભાતનો તે દિન૦ ૨

ક્યારે મમતા મારી સમતા પામશું ?

ક્યારે ખિલશે નિઃસ્પૃહતાનો રંગ જો ?

વિકારવર્જિત જીવન ક્યારે જીવશું

મૂકી દધને મોહક વિષયાસંગ જો ?

સુપ્રભાતનો તે દિન૦ ૩

તૃષ્ણાની જ્વાલાને ક્યારે ઠારશું ?

ક્યારે શિષ્યશું આત્મવિકાસક યોગ જો ?

ભય કે લાલચ સામે અક્ષોબિત રહી

ક્યારે હૃણશું સર્વ કર્મના રોગ જો ?

સુપ્રભાતનો તે દિન૦ ૪

કામ, ક્રોધ, મદ, માયા, લોભ વિદારીને

ક્યારે કરશું મોહરાજ્યને ભગ્ન જો ?

પૂર્ણ વિરાગ, અહિંસક, સર્વ-સુદૃઢ બની

ક્યારે થાશું પૂર્ણ બ્રહ્મમાં મગ્ન જો ?

સુપ્રભાતનો તે દિન૦ ૫

(લેખક)

આ અમૃત ભાવના છે. એમાં રમણ કરનાર જ સાચો મહાભાગ છે. એ જ ધાર્મિક છે, ધાર્મિક બની શકે છે, પોતાની ધાર્મિકતાને ખિલવી શકે છે, ઉત્તમોત્તમ ધાર્મિક બની શકે છે અને મુક્તિનાં કપાટ ખોલી શકે છે.

દુન્યવી (ભૌતિક) પદાર્થોનો સંયોગ ક્ષણભંગુર છે, નશ્વર તો છે જ. સુખને માટે એમાં ફાંફાં મારવાં એ અજ્ઞાન ચેષ્ટા છે. એકની એક ચીજ એક વખતે રોચક લાગે છે અને બીજી વખતે અરોચક થઈ પડે છે. બાહ્ય વસ્તુમાં સુખ નથી, સુખ-દુઃખ-કદપનાઓની પ્રસવભૂમિ આપણી વિચિત્ર મનોવૃત્તિ જ છે. વાસ્તવિક સુખ જીવનની પવિત્રતામાં છે, પવિત્ર આત્માની નિર્મલ જીવનચર્યામાં છે, મોહના ચેનચાળા વગરનું શુદ્ધ સદાચરણી જીવન જીવવામાં છે. અનિયંત્રિત માનસ વૈભવના પથારા ગમે તેટલા વધતા જાય પણ ધરાતું નથી, જ્યારે સંયમપૂત સુર માનસને વીતરાગ સ્થિતિ મળની લાગે છે. એને ભોગ રોગરૂપ ભાસે છે અને એકાકી નિર્ધન સ્થિતિમાં પણ એ ઉમદા વિહારના અલૌકિક આનંદમાં રમતું હોય છે.

વિષયાનંદ એ શું સાચો આનંદ છે ? એ ક્ષણિક નથી ?

સન્તાપથી સંવલિત નથી ? પરિણામે વિરસ નથી ? સમજી જ રાખવું જોઈએ કે એ ક્ષુદ્ર આનન્દ રાગદ્વેષની સંસ્કારપરંપરાને જન્માવી, પોષી દુઃખનાં મૂળોને વધુ ને વધુ પશ્ચિવિત કરે છે. આવા આનન્દની પાછળ લોભાવું એને જ્ઞાનીઓ ડહાપણમાં નથી ગણતા. ધન કે કુટુંબ, જે પોતાનું નથી, તેમાં આજીવ મમત્વ કરી બેઠો છે, અને આત્માનું ચિદાનન્દતત્ત્વ જે પોતાનું રૂપ છે તેને ભૂલી ગયો છે. કેવું અજ્ઞાન !

અજ્ઞાનને લીધે તૃષ્ણારૂપ મેલનાં થર મન પર જે બાઝેલાં છે, એ જ મનને વિકલ્પોની હવામાં ધૂમતું રાખે છે, એ જ એને સન્તાપમાં રાખે છે, એ જ એને ઉદ્વિગ્ન બનાવે છે અને એ જ આડાઅવળા વિચારોનો ધૂમાડો ફેલાવી એને ગુંગળાવી મારે છે. એ થર જ દુઃખનાં મૂળ છે. વિવેકદૃષ્ટિથી એ થરને સાફ કરવામાં આવે ત્યારે જ મનની અશાન્તિ દૂર થાય; કેમકે ત્યારે વિકલ્પોની કનડગત એને નથી રહેતી, અથવા એમના હૃદ્દાનો સામનો કરવા જેટલું એ શક્તિશાલી બને છે; પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ એનો (પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિનો) યોગ્ય અર્થ બેસાડવા શક્તિમાન હોવાથી એ મુંઝવણમાં નંખાતું નથી; શુદ્ધ વિવેકે બક્ષેલ સમાધિ-મન્ત્રના બલથી એને પ્રસન્નતા સુલભ બની જાય છે.

મોહતૃષ્ણા પૂરી થતી જ નથી. માણસ એને જેમ જેમ તૃપ્ત કરે છે, કરવા મથે છે, તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ ભભૂકતી જાય છે. એક તરફની ઇચ્છા શાન્ત થાય છે તો બીજી તરફની જાગરિત થાય છે.

સંયોગ મળતાં બેસી ગયેલ મોહ ફરી ટટાર થાય છે. આમ તૃષ્ણા યા વિષયાલિલાષનો પ્રવાહ સતત વહેતો જ રહે છે. ભોગો ભોગવાથી એનો નિરોધ થઈ જશે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મહર્ષિ મનુ ચોખ્ખું કહે છે કે—

“ ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્મેવ ભૂય પવાભિવર્ચતે ॥ ”

—વિષયોનો અલિલાષ વિષયોને ભોગવાથી શાન્ત નથી થતો; એથી તો ઉલટું એ વધુ સતેજ બને છે. ધી નાંખવાથી અગ્નિ ઠંડી પડે ખરી? ઉલટી વધુ જ લડકે. તેમ, મોહને જેમ જેમ પંપાળવામાં આવે છે તેમ તેમ તે વધુ વકરે છે. એનો ઈલાજ તો માત્ર લાવના અને સંયમનો અભ્યાસ એ જ છે. એજ ગીતાનું નિવેદન છે:

“ અભ્યાસેન ચ કૌંતેય ! વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ”.

વિષયથી છેટા થવું તો અશક્ય જ છે, પણ વિષયમોહથી છેટા થવામાં જ આપણો સાચો પુરુષાર્થ છે. અને એ જ સહુથી મહોટો પુરુષાર્થ છે. રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દ આપણી સામે સર્વત્ર પથરાયેલા પડ્યા છે. પણ એમાં મોહિત ન થવું, એની તરફ ન ખેંચાવું એ જ સાચું વૈરાગ્યબલ છે. આવું આત્મબલ ફેરવ્યા વગર આત્માનું કદ્યાણુ નથી. પરંતુ આત્મસાધનના ઉમેદવારે આકર્ષક વિષયોથી દૂર જ રહેવું જોઈએ; એમાંજ એનું લલું છે. પૂર્ણ યોગસિદ્ધને વિષય

તરફનું આકર્ષણ ન થાય, પણ અભ્યાસકની વાત નોખી છે. તેનું સ્થિર થયેલું પણ મન વિષયજનિત આકર્ષણથી ફરી પાછું ક્ષુબ્ધ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. માટે જ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે—

“ શબ્દાદિષ્વનુરક્તાનિ નિગૃહ્યાક્ષાણિ યોગવિત્ ।

કુર્યાચ્ચિત્તાનુકારીણિ પ્રત્યાહારપરાયણઃ ॥ ”

અર્થાત્—વિષયાનુરક્ત ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં લઈ શાન્ત ચિત્તમાં બેડી દેવી, ચિત્તની શાન્ત દશામાં પણ ભટકવા ન દેવી.

મનની પવિત્રતાને જાળવી રાખવા ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી જરૂરની છે. ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખતાં પણ મન ચક્રડોળે ચઢે છે, પણ એથી હતાશ થવાનું નથી. ઇન્દ્રિયોના સહકાર વગર મન ચક્રડોળે ચઢી ચઢીને ક્યાં સુધી ચઢવાનું હતું? દોડી દોડીને ક્યાં સુધી દોડી શકવાનું હતું? ઇન્દ્રિયો સહકાર નહિ આપે તો મન દોડીને દોડીને આખરે એની મેળે શાન્ત પડી જશે. માટે પ્રથમતઃ મનને સુધારવાની સખ્ત જરૂર છે, પણ એ કાર્યક્રમ બહુ વિશાલ છે, માટે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સારું મનના પૂર્ણ સંયમન સુધી વાટ જોવાની નથી. મનનું પૂર્ણ સંયમન સિદ્ધ થયા પછી તો ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. મનના સંયમન માટે તો ઇન્દ્રિયસંયમન છે. મનનું શોધન થતું રહેશે, પણ ઇન્દ્રિયોને તો પહેલેથી જ કાબૂમાં લેવાની જરૂર છે. મનનું આંચલ્ય હજી મટતું નથી, માટે ઇન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખવી નકામી છે એમ સમજવું

અને એમ સમજી ઇન્દ્રિયોને અનિયંત્રિત [છુટી] મૂકી દેવી કેવલ મૂર્ખતા છે. અને એ મૂર્ખતા મહાહાનિકારક છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયોના સહયોગે મનનું ચાંચલ્ય બહુ વધી પડે છે, જ્યારે ઇન્દ્રિયો તરફથી ટેકો ન મળતાં તેની ચપલતાનું પ્રમાણ બહુ ઓછું થતું જાય છે. કેવળ મનનું વિકારપ્રમાણ દશ શેર હશે, તો ઇન્દ્રિયોનો સહકાર મળતાં તે વધીને એક માણુ જેટલું થઈ જશે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજી લેવાની જરૂર છે કે મન જતું હોય તો ઓછું જવા લાગશે—જો તેને ઇન્દ્રિયોનો સાથ નહિ મળે તો. માટે અભ્યાસકે મન:સાધનના વ્યવસાય દરમ્યાન ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ઉપર સંપૂર્ણ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે.

મનુસ્મૃતિ કહે છે:—

“ઇન્દ્રિયાણાં વિચરતાં વિષયેષ્વગહારિષુ ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ઠેદ્ વિદ્વાન્ યન્તેવ વાજિનામ્ ॥”

અર્થાત્—જેમ સારથિ ઘોડાઓને, તેમ સુજ્ઞ આકર્ષક વિષયોમાં ફરતી ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રણમાં રાખવા યત્નવાન રહે.

ખરાબ સંયોગોથી સારા માણસનું પણ ચિત્ત મલિન બની જાય છે. માટે ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ મેળવવાના ઉમેદવારે સંયોગો તરફ ખૂબ જ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. સારા સંયોગોમાં રહી ચિત્તની વૃત્તિઓને પ્રશસ્ત રાખવી એ જિતેન્દ્રિય થવાનો પ્રથમ શિક્ષાપાઠ છે. ઘણી વખત સંયોગના કારણુ વગર પણ મન મેલું બની

જાય છે, છતાં પણ ઇન્દ્રિયોને છૂટ ન અપાય—એટલું મક્કમપણું (હઠથી પણ) જો બુદ્ધિનું રહે તો જિતેન્દ્રિય બનવાનું અઘરાપણું બહુ ઓછું થતું જશે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપી લગામ જો બરાબર મજબૂત પકડી રાખવામાં આવશે તો મનના ઠેકડા બહુ આગળ નહિ વધી શકે, અને અંતે શાન્ત પડી જશે. આમ ઇન્દ્રિયસંયમન દ્વારા મનઃસંયમનનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જશે, તેમ તેમ એની (મનની) ઉજ્જ્વલતા ઉત્તરોત્તર અધિક સધાતી જશે. અને છેવટે સાધક પૂર્ણ મનોવિજેતાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ ખાસ મુદ્દાની વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, મનમાં મલિન વિચારો ઉપજવા દેવા ન જોઈએ. મેલા અને ગંદા વિચારો તીવ્રતાનું રૂપ ધારણ કરી નખખોદ વાળે છે. માટે એવા હલકા અને દુષ્ટ વિચારો જરા પણ અવકાશ લેવા ન પામે એનું બરાબર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એ ‘ડાકુઓ’ મનમાં ઘુસે કે તરત જ એમને હાંકી કાઢવા જોઈએ એ ‘ચોટ્ટાઓ’ નો પગડંડો જ્યારે જામે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો એમને આધીન બની જાય છે—એ મેલા વિચારો તીવ્ર બનતાં ઇન્દ્રિયો એમની અનુગામિની બની જાય છે, અને એમાંથી નખખોદ વળે છે. અહા! માણસનું માનસિક દૌર્બલ્ય કેવું છે કે એવા વિચારોને તે હાકલ કરીને બોલાવે છે, એમને સાદરપણે સ્થાન આપે છે, એમને ઘણા બહાલથી પંપાળે છે! પણ પરિણામે એ મીઠા લાગતા વિચારો ઇન્દ્રિયોને મદોન્મત બનાવી જીવનનો ઘણુ વળાવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત કહે છે—

“વિષયાન્ ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્ઞતે ।”

અર્થાત્—વિષયચિન્તનમાં રમતું મન વિષયોમાં આસક્ત બને છે. વિષયચિન્તન એવી કોઈ લપસણી ભૂમિ છે કે ત્યાંથી માણસ જો બલ કરી ખસે નહિ તો તેનું પતન થાય છે, અને વધુ ને વધુ પડતો બળ્ય છે. માટે દુષ્ટ કે મેલા વિચારોથી બહુ જ સાવધ રહેવાનું છે. માણસનો ખરો દુશ્મન-કદામાં કદો દુશ્મન એના અધમ વિચારો જ છે. એને જે જીતે છે તે જ ખરો વિજેતા છે—

મનોવિજેતા જગતો વિજેતા.

એ વિજેતાને ભગવદ્ગીતાએ (બીજા અધ્યાયમાં) સ્થિતપ્રજ્ઞ કહી વર્ણવ્યો છે. જુઓ !

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ ! મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥

—હે અર્જુન ! જ્યારે સાધક સ્વમનોગત સધળા કામોને દૂર કરે છે અને પોતે પોતાના આત્મામાં જ સન્તુષ્ટ બની રહે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥

—દુઃખો આવતાં જેનું મન ઉદ્વેગમાં નંખાતું નથી અને સુખો વિષે જે નિઃસ્પૃહ છે એવો મહાત્મા કે જેણે રાગ, ભય અને ક્રોધને દૂગાવી દીધા છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

યઃ સર્વત્રાઽનભિસ્નેહસ્તત્તત્ પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।
નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

—જેને કયાંય રાગની ચિકાશ વળગતી નથી, અને જે અનુકૂળ વસ્તુ મળતાં ખુશ થતો નથી, તેમજ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ આવતાં નાખુશ થતો નથી, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે.

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનોવ સર્વેશઃ ।
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

—જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોપાંગોને સંકોચી લે છે, તેમ જે સાધક પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી સર્વથા ખેંચી લે છે ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થાય છે.

મોહતૃષ્ણારૂપ માનસ મેલ દૂર થતાં, એ રીતે મનોનૈર્મલ્ય સાંપડતાં, મન સિદ્ધ થતાં જે લોકોત્તર બલ, જે લોકોત્તર પ્રકાશ અને જે લોકોત્તર આનન્દ પ્રગટે છે તે જ ખરું બલ, ખરો પ્રકાશ અને ખરો આનન્દ છે. મનની સાત્ત્વિકતા એની પવિત્રતા-માંથી જન્મે છે. એનું પાવિત્ર્ય પરાકાષ્ઠા પર આવતાં એના મહામહિમશાલી તેજોમય સત્ત્વમાં આખું જગત્ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે.

ચિત્તશોધનના વ્યાપારમાં ક્રોધાદિ કષાયો ધોવાના છે. હું પૂછું છું કે ક્રોધ કરવાની કંઈ જરૂર? કોઈ માણસના હાથે કંઈ કામ બગડી ગયું તે હવે તેના ઉપર ક્રોધ કરવાથી સુધરી જશે ?

નહિ જ. શાન્તપણે, સભ્ય રીતે ઠપકાનાં બે વચન કહેવાથી સામાને જે અસર થશે તે ક્રોધ કરવાથી નહિ થાય. ક્રોધ તો કશ્ચિત્તનું મૂળ છે, પ્રીતિનો નાશક છે અને અશાન્તિનું ઘર છે. ક્રોધી પ્રકૃતિને લીધે જેની તેની સાથે વૈર બંધાય છે; અને એથી વખતો વખત બહુ ખમવાનું આવી પડે છે. ક્યારેક તો સામાની ભૂલ પર મૌન ધારણ કરી લેવાથી વધુ સારું પરિણામ આવે છે. ઘણી ખરી બાબતો વિષે આંખ આડા કાન કરવા પડે છે-કેટલીક બાબતોને જતી કરવી પડે છે. ક્રોધી સ્વભાવનો માણસ પોતાના ક્રોધીપણાને લીધે લોકોમાં બહુ અગામણો થઈ પડે છે, અને જ્યાંત્યાં બદનામ થાય છે-ભંડાય છે. આગ ઉપર જેમ પાણી બદબદે, તેમ ક્રોધથી માણસનું લોહી બદબદી ઉઠે છે, અને એ સ્થિતિ આરોગ્યને બગાડનારી છે વાંકમાં આવનાર નોકરને શાન્તિથી સમજાવીએ, અથવા શાન્તિથી સમુચિત શબ્દોમાં ઠપકો આપીએ; પણ ક્રોધથી લડકવું એમાં લાભ નથી. સામાનો પ્રેમ કે આદર પ્રેમથી કે સૌજન્યથી મેળવી શકાય છે; ક્રોધથી તો કામ કેવળ બગડે છે. વારંવાર ભૂલ કરનાર નોકર પર જ્યારે અસન્તોષ વધી પડે તો તેને રજા આપવી, પણ ક્રોધરૂપી આગથી તપવાની શી જરૂર? સામાના વાંકે આપણે પોતે ક્રોધની આગમાં બળવું એ ક્યાંનું ડહાપણ? ઘણાં ઘણાં કામ મનની શાન્તિ ગુમાવ્યા વગર થઈ શકે છે, પણ માણસ સાધારણ વાતમાં પણ અધીરો અને ઉતાવળો બની જઈ ક્રોધનો શિકાર બને છે અને બાજી બગાડી મૂકે છે. ન્યાયાધીશ ગુન્ડેગારને ફાંસીની સજા પણ શાન્તપણે ફરમાવી શકે છે, તો આપણે આપણો અસન્તોષ ક્રોધ વગર શું ન

પ્રગટ કરી શકીએ? વિચાર કરતાં ક્રોધ કરવાનું સ્થળ જ જડવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કદાચ કોઈ વિકટ સંયોગમાં મનમાં ગુસ્સો થઈ આવે એ સંભવિત છે, પણ તે વખતે તેને દાખી દેવો જ ઉચિત છે. એવો દાખી દેવો જોઈએ કે તેની જવાબા ચેહરા ઉપર દેખાવા પામે નહિ. ગંભીરતા ધારણ કરવામાં, મુખાકારને ગંભીર બનાવવામાં ગૌરવ છે—સામાને પ્રભાવિત કરે એવું, જ્યારે ગુસ્સે થવામાં એથી ઉલટી સ્થિતિ છે—લાઘવ છે. ચાંડાળને અડી જવાથી અલડાઈ જવાય તો ક્રોધ જેવો ભારે ચાંડાળ ખીજે કોઈ દુનિયામાં છે કે?

બાદશાહે વીરબલને પૂછ્યું—

“अकू क्या खाती है?”

વીરબલે કહ્યું—

“अकू गम खाती है” ।

કમ ખાના ઔર ગમ ખાના. કમ ખાના તન્દુરસ્તી કે લિએ ઔર ગમ ખાના શાન્તિ કે લિએ.

નોખિયાનું લોહીઆરું મોઢું જોઈ ગાઈનું દિલ ફફડી ઉઠ્યું, એણે માની લીધું કે આણે મારા બાળકને મારી નાંખ્યો, અને એકદમ જ એના ઉપર પોતાના માથા પરનું બેડું નાંખી એને છુંદી નાંખ્યો. અને પછી અન્દર આવીને જ્યારે પોતાના બાળકને સુરક્ષિત જોયો અને એ નોખિયાએ જ ત્યાં આવી ચડેલા સાપથી પોતાના બાળકનું રક્ષણ કર્યાની વાત જાણવામાં આવી, ત્યારે તો એનું હૃદય કકળી ઉઠ્યું, એના સન્તાપનો પાર ન રહ્યો પણ

પછી રડયે શું થાય? માણસ આવાં અવિચારિત કામ આવેશમાં આવી ઉતાવળથી કરી બેસે છે. કોઈની કહેલી વાતને માની લઈ પોતાની સ્ત્રીને ગુડવા મંડે છે. કોઈની વાતોમાં આવી પોતાના સ્વજન સાથે ઝઘડવા લાગે છે. પુરતો વિચાર કર્યા વગર આવેશમાં આવી આવાં અનેક જાતનાં ઉતાવળાં કામ માણસ કરી બેસે છે અને પછી ભારે અનર્થમાં આવી પડે છે. આંખે જોયેલું પણ (દૃષ્ટિદોષવાળું હોવાથી) જુઠું નિકળે છે, તો કોઈની વાતને સાંભળી તેના ઉપર એકદમ ભરોંસો કરી લેવો અને તરતજ “એક ઘા ને બે કટકા” કરી બેસવા એ અત્યંત ધિક્કારવા લાયક બેવકૂફી છે. વિચાર કર્યા વગર આવેશમાં આવી એકદમ ઉતાવળું પગલું ભરવું અને પછી એના અનર્થ પરિણામ ઉપર પોક મૂકવી એના કરતાં પહેલાં જ ધીરજથી વિચાર કરવામાં આવે, શાન્ત ચિત્તે પુરતી તપાસ કરવામાં આવે તો કેવું સારું? પાછળથી ડહાપણ આવે એ શા કામનું? ગમે તેવી વિપરીત ધારણા થઈ આવે, છતાં ધીરજ રાખી માણસ એ વાતને કાલોષમાં નાંખી દે તો ચઢેલા વટોળમાં ઘણા પલટો આવી જાય, ગુસ્સો પણ બેસી જાય; અને વાત જો ખોટી નિકળે તો ‘હાશ! પ્રભુએ અને મૂર્ખાઈ કરતાં ઠીક જગ્યાવી લીધો!’ એમ પ્રભુનો પાડ માને. વાત ખરી હશે તો એ ઉપર કરવું હોય તે માણસ ઠીકમાં નાંખી મોડો પણ કરી શકે છે, પછી શા માટે જલદી કરે છે? શા માટે ઉતાવળો થાય છે? શા માટે પોતાના ઉકળાટને દબાવી સમુચિત વિચાર અને તપાસ કરવા થોભતો નથી? “તેલ જોવું, તેલની ધાર જોવી.” “ઉતાવળા સો ખાવરા.” એક સંત કહે છે—

કડવાં ફળ છે કોવનાં, જ્ઞાની એમ બોલે;
રીસતણે રસ બાણીએ હાલાહલ તોલે.

કડવાં ફળ છે કોવનાં. ૧

કોધે કોડ પૂર્વ તણું સંજમફળ બય;
કોવ સહિત જે તપ કરે, તે તો લેખે ન થાય.

કડવાં ફળ છે કોવનાં. ૨

સાધુ ઘણે તપીએ હોતો, ધરતો મન વૈરાગ;
શિષ્યના કોવ થકી થયો ચંડકોશિએ નાગ.

કડવાં ફળ છે કોવનાં. ૩

(શ્રી ઉદયરત્ન)

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે—

“મિબજ કાખૂમાં રાખો. જે તમારી વાત સાચી હોય તો મિબજ
ખોવાનું કારણ નથી. ધીરજ રાખે પોસાય. અને જે તમારી વાત
શંકાસ્પદ હોય તો મિબજ ખોયે શી રીતે પોસાય? ધીરજ
ધરવામાં જ ડહાપણ છે.”

વિરોધીની સામે રોષે ભરાવાથી એનું વિરોધીપણું વધે. એને
નરમ પાડવાનો ઇલાજ સાત્ત્વિક શાન્તભાવને ધારણ કરવામાં છે.

અહંકાર કરવો પણ બાલિશતા છે. કંઈ વિશેષતા પર
અહંકાર? નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં,
અને આટલું તુમાખીપણું? “જનમાં કોઈ બાણે નહિ ને વરની
ફોઈ હું!”

‘ ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈઃ ’

અર્થાત્-વૃક્ષો ફલોદ્ગમ થતાં નમ્ર બને છે, તેમ ધન, વિદ્યા, અધિકાર કે સત્તા જેમ જેમ વધે તેમ તેમ નમ્ર બનવું જોઈએ. નમ્રતામાં પ્રભુતા છે. ‘ નમે તે પ્રભુને ગમે. ’ એક એકથી અધિક દુનિયામાં પડ્યા છે, પછી ગર્વ શાનો? અને સર્વોત્કૃષ્ટમહિમશાલી મહાપુરુષો પણ અહંકારથી સૃષ્ટ થતા નથી, પછી આપણને લેશ પણ અહંકાર રાખવો છાજે? પોતાથી ઉપરવાળાને જીએ તો મદાન્ધનો મદ ગળી જતાં વાર ન લાગે. લોકપ્રિય વસ્તુ નમ્રતા છે. એમાં સુખ છે, શાન્તિ છે, જ્યારે અહંકારી ઉપર આંખને અણુગમે આવે છે. ગરીબની પણ નમ્રતા મીઠી લાગે છે, તો વૈભવશાલીની નમ્રતા કેટલી મીઠાશ આપે? નમ્રતાથી ઉન્નતિ-સાધનનો માર્ગ ખુલ્લો રહે છે, જ્યારે અહંકાર ઉન્નતિને ંધવાનું કામ બજાવે છે. વર્તનમાં શિષ્ટતા, આચરણમાં સહ્યતા, વાણીમાં મૃદુતા અને ચહેરા પર પ્રસન્નતા એ જીવનરસની મનોરમ માધુરી છે. આ માધુરી મદ-ભુજંગમના આક્રમણથી બગડવા ન પામે એનું ધ્યાન રાખવું ઘટે.

માયાચરણ કરી માણસ ભલે તાત્કાલિક સ્થૂલ લાલ મેળવી લેવા પામતો હોય, પણ પોતાના આત્મપ્રાણને નિર્બલ બનાવે છે. વ્યાપાર-ધંધામાં, વ્યવહારમાં અને દરેક કાર્યમાં પ્રામાણિક રહેવું એ જીવનસાધનનું પહેલું સૂત્ર છે. પ્રામાણિક જીવનમાંજે શાન્તિ, સુખ અને એજન્સ છે, તે લુચ્ચાઈમાં નથી. લુચ્ચો માણસ આખરે પડે છે, આખરે એના ‘બાર વાગે’ છે અને ખુરી હાલતે મરે છે.

આત્મરક્ષા અથવા પરોપકાર માટે કદાચ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ રચવી પડે-માયાપ્રયોગ કરવો પડે એ જુદી વાત છે. 'કટોકટીના વિષમ સંયોગમાં એ કર્ત્તવ્યરૂપ પણ થઈ પડે. પણ ખીન-ગુન્હેગારને હેરાન કરવો, માયાપ્રયોગથી કોઈને ઠગવો, વ્યાપાર-ધંધામાં અનીતિ ચલાવવી, કાવાદાવાથી કોઈનું તફડાવવું, ઉંધું ઉંધું સમજાવી કોઈને છેતરવો, વિશ્વાસમાં લઈને કોઈને નુકશાનમાં ઉતારવો, ચાલાકીથી કોઈનું પડાવવું-કોઈને ધુતવો-કોઈનું ખગાડવું-કોઈને ઇજા પહોંચાડવી આ બધું મેલું આચરણ બહુ પાપરૂપ છે અને પરિણામે આત્માને દુઃખરૂપ છે એ સમજી રાખવું જોઈએ. જીવનનો મંગલભૂત માર્ગ સત્યોપાસક અને ન્યાયશીલ બનવું એ છે. એ જ સુખ-શાન્તિનો નિષ્કંટક માર્ગ છે. એ જ મોક્ષ-સાધનનો કે ધર્મપોથીનો પહેલો પાઠ છે.

લોભ ગૃહસ્થને હોય જ, પણ એ જ્યારે મર્યાદા મૂકે છે ત્યારે આત્માને અધોગતિમાં પડકે છે. ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાવલંબી બનવું એ તો ગૃહસ્થનું કર્ત્તવ્ય છે, કર્ત્તવ્ય જ નહિ, ભૂષણરૂપ પણ છે.

જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં ઇચ્છા થવી અને એને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરવો એ કંઈ 'લોભ'માં ગણાતું નથી. પણ જ્યારે જરૂરીઆત ઉપરાંત વધારે ઉપાધિ માટે ફાંફાં મારવામાં આવે છે, ત્યારે એ લોભની ચેષ્ટામાં જાય છે, અને ત્યારે માણસનાં પાપાચરણ વધી પડે છે. ઉચ્છ્રંખલ લોભના ચંગુલમાં ફસાયેલાઓ કેવા નરાધમ બને છે અને કેવાં કાળાં કામ કરે છે એનાં ઉદાહરણો

આપણી આંખો સામે ખુદાં જ છે. પાપનો ખાપ? લોભ. દરેક પાપ લોભ કરાવે છે. “લોભે લક્ષણ જાય.” મહાભારત કહે છે—

“લોભાદ્ ધર્મો વિનश्यति” ।

લોભની દવા સન્તોષ છે. પણ તે આલસ્યરૂપ ન હોવો જોઈએ, કિન્તુ કર્મયોગસમ્પન્ન હોવો જોઈએ. સન્તોષની તરફેણમાં સુન્દરદાસે ઠીક જ કહ્યું છે—

“જો દશ વીશ પચાશ ભયે શત હોધ હજાર તૂ લાખ મગેગી,
કોડ અરખખ ખરખખ અસંખ્ય ધરાપતિ હોનેકી ચાહ જગેગી;
સ્વર્ગ-પાતાલકા રાજ્ય કરે તૃણા અધિકી અતિ આગ લગેગી,
સુન્દર એક સન્તોષ વિના શઃ! તેરી તો ભૂખ કલી ન લગેગી.”

આપણે ઔષધ લઈએ, પણ તેની સાથે પથ્યનું પાલન ન કરીએ તો? તો રોગ જાય? નહિ. તેમ, ભગવદ્ભજનરૂપ રસાયણ-ઔષધનું સેવન કરીએ, પણ તે એકલાથી દાડો વળે નહિ. એની સાથે પથ્યપાલન જોઈએ. કેવાં પથ્ય પાળવાં જોઈએ તે વિષે એક લેખક મહાશય કહે છે—

પ્રભુનું નામ-રસાયણ સેવે, પણ જો પથ્ય પળાય નહિ;
તો તેનું ફળ લેશ ન પામે, ભવરોગો કદી જાય નહિ.

પહેલું પથ્ય અસત્ય ન વધવું, નિન્દા કોઈની થાય નહિ;
સ્વર્લાઘા નહિ કરવી-સુણવી, દુર્વ્યસનો સેવાય નહિ.

જીવ સકલ આત્મા સમ જાણી દિલ કોઈનું દુભવાય નહિ;
પરંતુ પત્થરતુલ્ય ગણીને મન અલિલાય ધરાય નહિ.

દંભ, દર્પ કે દુર્જનતાથી અન્તર અભડાવાય નહિ,
પરનારી માતા સમ લેખી કદી કુદૃષ્ટિ કરાય નહિ.
જનસેવા તે પ્રભુની સેવા એહ સમજ વિસરાય નહિ,
ઉંચ-નીચના ભેદ પ્રભુના મારગડામાં થાય નહિ.”

લગવદ્ભજન અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડનું એક માત્ર પ્રયોજન
માણસે સર્જન બનવું એ છે. સર્જન કેવો હોય એ વિષે એક
વિદ્વાન્ લખે છે—

“પરપરિવાદે મૂકઃ પરનારીવક્ત્રવીક્ષણે ચાન્ધઃ ।

પંગુઃ પરઘનહરણે સ જયતિ લોકે સદા સુજનઃ ॥”

—જે મુંગો છે, જે આંધળો છે અને જે પાંગળો છે તે
સર્જન છે. મુંગો કેવો? શુભથી? નહિ, ખીજની નિન્દા કરવામાં
જે મુંગો છે તે સર્જન છે. માણસ પોતાના દોષો જુએ, પોતે
કેટલો મલિન છે એ જો તપાસે, તો પરનિન્દાની પંચાતમાં પડે?
પોતાના પગ નીચે કેટલું બળે છે-પોતાનું સુધારવાનું કેટલું બધું
છે એ જો અવલોકે તો પરનિન્દાના કાદવમાં પોતાનું મોઢું નાંખે?
માણસને પરનિન્દાની એવી કુટેવ પડી જાય છે કે જ્યાંસુધી પર-
નિન્દાનો ઢાલ પીટે નહિ ત્યાંસુધી એને ખાધેલું પચે નહિ.
દુર્જનની પરદ્રોહબુદ્ધિની અતિશય ભયાનકતા જોઈએ છીએ,
ત્યારે ખરેખર જ એમ બોલી જવાય છે કે—

સર્વેભ્યો વૃશ્ચિકૈભ્યશ્ચ વિષં સંચિત્ય વેઘસા ।

મહાપાપો મહાભીમો દુર્જનો નિરમીયત ॥

—એટલે કે, વિંછીઓ અને સાપોમાંથી વિષને ભેગું કરી વિધાતાએ મહાપાપી અને મહાભયંકર એવો દુર્જન બનાવ્યો છે.

આમ છતાં સજ્જનો દુર્જનોનાં નીચ આક્રમણોને મહાનુભાવતાથી સહી લે છે. એટલુંજ નહિ, પણ ઉલટું એમ માને છે કે—

“જીવન્તુ મે શત્રુગણાઃ સદૈવ

યેષાં પ્રસાદેન વિચક્ષણોઽહમ્ ।

યદા યદા માં ભજતિ પ્રમાદ-

સ્તદા તદા તે પ્રતિબોધયન્તિ ॥”

—મારા શત્રુઓ જીવતા રહો, જેમની કૃપાથી હું વિચક્ષણ-હુશિયાર રહું છું. જ્યારે જ્યારે હું પ્રમાદમાં પડું છું—જ્યારે જ્યારે મારાથી કંઈ ભૂલચૂક કે કંઈ દોષ થવા પામે છે, ત્યારે ત્યારે તેઓ મને જગાડે છે.

માતૃદેવો ભવ! પિતૃદેવો ભવ! આચાર્યદેવો ભવ!

અતિથિદેવો ભવ!

(તૈત્તિરીય ઉપનિષત્)

એ હિન્દનો પ્રાચીન આર્ષ ઉપદેશ જાણીતો છે.

અર્થાત્—માતાને દેવ માન! પિતાને દેવ માન! આચાર્યને દેવ માન! અતિથિને દેવ માન! માતાનું સ્થાન સહુથી ઉંચું બતાવતાં મનુ કહે છે—

“ઉપાધ્યાયા દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતુર્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥”

અર્થાત્—દશ ઉપાધ્યાય અને એક આચાર્ય, સો આચાર્ય અને એક પિતા, અને હજાર પિતા ને એક માતા.

માતાનું મહોપકારિત્વ સ્પષ્ટ છે. એ માતા પોતાના બાળકની અશુચિને માટીના ઠીકરાથી સાફ કરે છે, જ્યારે નિન્દક માણસ પોતાની જીભ વતી બીજના મલ ઉઠાવે છે !

પારકી પંચાતમાં પડી જેનીતેની ઠીકા કરનાર વખત ઉપર કેવો ભુઠો પડે છે એ કવિશ્રી દસપતરામની નીચેની કવિતામાં ઠીક ધ્વનિત થાય છે—

“ ઉંટ કહે આ સમામાં વાંકા અંગવાળા ભુંડા;
ભૂતલમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે.
બગલાની ડાક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી;
કુતરાની પુંછડીના વાંકોજ વિસ્તાર છે.
હાથીની તો સૂંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા;
ભેંસને માથે તો વાંકાં શિંગડાંનો ભાર છે.
સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાબે દસપતરામ;
બીજનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે ! ”

દુનિયામાં અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર વાતો ઉડે છે. હજારો મોઢેથી હજારો વાતો થાય છે. આમાં ઘણી વાતો તદ્દન ખોટી હોય છે. ઘણી ઘણી વાતોમાં ભેળસેળનું પ્રમાણ બહુ વધારે હોય છે—મીઠું મરચું ભભરાવેલી વાતો ઘણી ચાલે છે. દુનિયાની હવા જ કેઈ વિચિત્ર

છે. વસ્તુસ્થિતિ હોય છે બીજી અને માણસ જુએ છે બીજું, માની લે છે બીજું. આમ દષ્ટિદોષવાળાં પ્રત્યક્ષ ખોટાં હોય છે, તો ઉડતી-સાંભળેલી વાત ઉપર ભરોંસો મૂકાય? એવી વાત એકદમ માની લેવાય? માણસમાં કોઈ એવી કુરુચિ પડી ગયેલી હોય છે કે ઉડેલી વાતમાં પોતાનો સૂર પૂરી એને પુષ્ટ બનાવે છે, એમ કરવામાં એને રસ પડે છે. આ સર્જનતા નથી. નીચ વિરોધીઓ પણ ઘણી વખત નાપાયાદાર વાત ઉડાવી અથવા રજનું ગજ કરી ભલા માણસને ઉતારી પાડવાના અધમ યત્નો કરે છે. દુનિયાની વિચિત્ર જીલ્લે દુરાત્મા, મહાત્મામાં ખપવા લાગે છે અને મહાત્મા દુરાત્મા ખોલાય છે. દુનિયા દોરંગી, એટલે એના રંગનું શું ઠેકાણું? મોટા કહેવાતાઓના મોઢેથી વાત નિકળી, માટે સાચી હોય એમ પણ માની લેવાનું નથી નામાંકિત મોટા પણ અન્દર-ખાનેથી કેવા ખોટા હોય છે એનાં ઉદાહરણો શું ઓછાં ભજવાય છે? સાચું હશે તો “લેંસનાં શિંગડાં લેંસને ભારે” સમજી એવા ઠાઠવથી પોતાને નિર્લેપ રાખવા સાવધ રહેવું જોઈએ. “કરશે તો ભરશે” એમ સમજી માણસ એવી વાતને ન ચોળતાં ગંભીર રહે, એ તરફ ઉદ્દાસીન રહે તો કેવું સારું?

માણસ માત્ર અપૂર્ણ છે, દોષિત છે, જીવન ખામીવાળું છે, પછી કોની કોની ખોદણી કરતા ફરશું? ખોદણીની દષ્ટિ રાખી તો એનો છેડો નહિ આવે, અને જિન્દગી એમાં જ ખદખદતી જશે; બીજાની ખલુખોદમાં પોતાની જિન્દગી ખોદાઈ જશે અને જુડે હાલે મરી દુર્ગતિમાં પડવું પડશે.

વળી એ પણ વિચારવું જોઈએ કે, ભૂલેલાને ભાંડવાથી કે લપસી પડેલાને ફિટકારવાથી તે સુધરવાનો કે? ઉલટું, એથી તો એ વધુ વ્યાકુલ બને અને વધારે બગડે. બીજાને સુધારવાનું કામ સદ્ભાવની લાગણીનાં પ્રદર્શનથી જોટલું સુકર બને તેટલું તિરસ્કારથી નથી બનતું એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. માણસની ખરાબ વર્તણૂકને લીધે તેને માટે બંધાયેલ મત તે માણસ સુધરી ગયા પછી પણ ચાલુ રાખવો એ કંઈ વ્યાજબી છે? પડેલો માણસ હમેશાંને માટે પડેલો જ રહેવા સર્જાયો છે શું? આજે પડેલો પાછો ફરી ઉભો નથી થઈ શકતો? આજે વિલાસમાંથી વિનાશને માર્ગે ઉતરી ગયેલો કાલે વિકાસના માર્ગે આવી શકે છે. તો પછી પરિસ્થિતિ બદલાતાં પણ એની એ જ દૃષ્ટિ રાખવી શું ઉચિત છે ?

દુનિયામાં ચાર પાત્ર ગણાય: ભક્તિપાત્ર, સ્નેહપાત્ર, કૃપાપાત્ર અને ઉપેક્ષાપાત્ર. પણ દ્વેષપાત્ર કોઈ નથી. દ્વેષથી, તિરસ્કારથી, ઘૃણા-પ્રદર્શનથી કોઈ સારું પરિણામ આવતું નથી. સ્નેહલાગણી અને કૃપાર્દ્રતા એ જ પડેલાને ઉઠાડવામાં, ભૂલેલાને ઠેકાણે લાવવામાં, બગડેલાને સુધારવામાં કારગત થઈ પડે છે. એને મૂકી ઝેરીલો માર્ગ લેવો એ કેવલ હાનિકારક છે. એમાં બીજાનું ભલું તો સધાતું જ નથી, ઉપરાંત પોતાના આત્માનું પણ અહિત જ થાય છે. બીજાને કારણે—બીજાના દોષને લીધે પોતાના આત્માને કડવો, કૂર અને અશાન્ત બનાવવો—પોતાના દિલમાં ખરાબ ધૂમાડો ભરવો—પોતાની પ્રસન્નતા, શાન્તતા, મૃદુતા અને સુજનતા ગુમાવવી

એ કયાંનું ડહાપણ? દોષથી દોષ ખંખેરાશે? દ્વેષથી દ્વેષ મટશે? આગથી આગ હોલવાશે? નહિ, નહિ, નહિ. માલિન્યને ધોવા માટે પાવિત્ર્ય, અજ્ઞાનને નાશૂદ કરવા જ્ઞાન, અનાચારને કાઢવા સદાચરણ અને ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, ક્રોધ, મત્સરને શમાવવા પ્રેમ, મૈત્રી, મૃદુતા, ક્ષમા, નમ્રતા, ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા જોઈએ. આ જ ગુણોથી એ દોષોનો ઇલાજ થઈ શકે. વેરથી તો વેર વધે. દુર્જન પ્રત્યે પણ દુષ્ટતા ન રાખતાં એનાથી છટા રહીએ. માણસમાં જેવી બુદ્ધિ હોય તેમ તે વર્તે, માટે વેરઝેર જે આત્માને દુર્ગતિમાં ધકેલનારું મહાપાપ છે, કોઈના પ્રત્યે ન રાખીએ.

હવે કેવો આંધળો સર્જન છે? આંખથી આંધળો? નહિ. પરસ્ત્રીને ખુરી નજરથી જોવામાં જે આંધળો છે તે સર્જન છે. (સ્ત્રી માટે પણ ઉલટી રીતે સમજી લેવું.) કામાન્ધ માટે તો કહ્યું છે—

“ દિવા પश्यति नोलूकः काको नक्तं न पश्यति ।

अपूर्वः कोऽपि कामान्धो दिवा नक्तं न पश्यति ॥ ”

અર્થાત્— ધ્રુવડ દિવસે જોતું નથી અને કાગડો રાતના જોતો નથી, પણ કામાન્ધ માણસ તો ન જુએ દિવસે કે ન જુએ રાત્રે.

સીતાની શોધમાં જ્યારે કંઈક આલૂપણો સુગ્રીવને પ્રાપ્ત થયાં અને તે રામને બતાવે છે ત્યારે રામચન્દ્ર લક્ષ્મણને કહે છે: લક્ષ્મણ, જો તો આ આલૂપણ સીતાનાં તો નથી? ત્યારે લક્ષ્મણ જવાબ આપે છે—

“ कुंडले नाभिजानामि नाभिजानामि कंकणे ।

नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाब्जवन्दनात् ॥ ”

અર્થાત્—હું નથી જાણતો કુંડલ, કે નથી જાણતો કંકણ, પણ ક્રૂર એ મહાદેવીનાં ચરણોને વન્દન કરતો એથી એમનાં આંજર ઓળખી શકું છું.

લક્ષ્મણનું કેવું પ્રહ્લયર્ય ! મેઘનાદનો વધ કરવાનો યશ એ મહાપુરુષને ફાળે જાય છે, અને તે એમના ચૌદ વર્ષના અખંડ પ્રહ્લયર્યનો પ્રતાપ છે. રાવણનો શિરછેદક પણ, જૈન કથામાં લક્ષ્મણ છે.

બલવાન્ અને આરોગ્યવાન્ બનવું હોય, બુદ્ધિશાલી અને પ્રભાવશાલી બનવું હોય, સુખી અને આનન્દી બનવું હોય, યશસ્વી અને તેજસ્વી બનવું હોય, અને ભાગ્યનું પાતું ઉઘાડવું હોય તો પ્રહ્લયર્યનું પ્રમાણ જેટલું વધારાય તેટલું વધારવું જોઈએ. એનું પાલન જેટલું વધારે હશે, જીવન તેટલું સુખી, સુંદર અને સરસ થશે. મહાભારત કહે છે—

“ જ્ઞાનં શૌર્યં મહઃ સર્વં બ્રહ્મચર્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । ”

જીવનના આધારભૂત વીર્યનો માણસ જેટલો નાશ કરે છે તેટલો જ તે દુઃખી થાય છે—શરીરથી અને બહારથી. બલ, બુદ્ધિ અને ઓજસ્ વીર્ય—બલ પર આશ્રિત છે. એનો ઘાણ વાળવાથી માણસ અનેક રોગોને નોતરે છે, નિર્મલ અને નિસ્તેજ બને છે, એની બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ કુંઠિત બને છે, માનસિક વ્યથા અને ઉદ્વેગથી એ હુમેશાં ઘેરાયેલો રહે છે અને યશઃકીર્તિ એનાથી રીસાઈ જાય છે. સ્થળે સ્થળે એને અપમાનિત સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે. સરવાળે એનું જીવન નીરસ અને ગ્દાનિપૂર્ણ બની જાય છે.

સ્ત્રી ઉપરની મોહાન્ધતાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશે એક કવિએ
કહ્યું છે—

“ રે રે કુંભ ! કુવા વિષે ઉતરીને પોકાર તું શું કરે ?
જો આયુષ્ય હશે હવે તુજતાણું તો તું અહીં ઉગરે;
જે થાશે નર નારીના જ વશમાં તેની દશા આ થશે,
ફાંસો ઘાલી ગળા વિષે જરૂર તે ઉંડે કુવે નાંખશે. ”

કુવાના કાંઠે ઠંડા પથરા પર એક ત્યાગી-વૈરાગી બાવાજીએ
રાતવાસો કર્યો. નિદ્રામાં તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં સ્ત્રી તેમને
કહે છે: “ જરા આઘા ખસો આઘા, વચમાં છોકરું છે તે ચગદાઈ
જશે.” બાવાજી જેવા આઘા ખસ્યા કે તરત કુવામાં પડ્યા. આસ-
પાસના ખેડુતો ભેગા થઈ ગયા, અને તેમણે બાવાજીને કુવામાં
પડેલા જોઈ કહ્યું: બાવાજી, બાવાજી, કુવામાં કેમ પડ્યા ? બાવાજી
કહે છે: અરે મૂર્ખાઓ ! હું કુવામાં મરી રહ્યો છું, પહેલાં મને
બહાર કાઢો, પછી પૂછો. બાવાજીને બહાર કાઢ્યા. બાવાજી બહાર
નિકળી તે બધા માણસોને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. લોકોએ
આશ્ચર્યપૂર્ણ બની પૂછ્યું: મહારાજ, અમને કેમ નમસ્કાર કરો
છો ? બાવાજીએ કહ્યું: તુમ બડે બહાદૂર હો. લોકો કહે: પણ
બાવાજી, વાત શું છે ? બાવાજી કહે: કયા કહૂં, સુપનેકી સ્ત્રીને
મુઝે કુએમેં ડાલા, તો જીતી-જીતી તુમ્હારા કયા કરતી હોગી !

આવી વાતો વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓનું અપમાન કરનારી ગણાય.
ગળે ફાંસો ઘાલનાર કે કુવામાં નાખનાર, નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ,

પણ એ છે પોતાની મલિન વાસના. છતાં માણસ પોતાની મલિન વાસનાનો કે ખુરા સંસ્કારનો વાંક ન કાઢતાં સામા ઉપર પોતાનો રોષ ઠલવે છે ! ‘કમળેર ગુસ્સા બહુત’ નહિ તો શું ? આવું સાંભળીને પણ પુરુષ એ અનૈતિક કામાચરણથી વિરત થાય તો એટલે અંશે એ ઠીક પણ ગણી લેવાય. અને એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષને ફટકા લગાવનાર આવા કિસ્સાઓને એ દૃષ્ટિએ ઠીક ગણી લે તો નવાઈ નહિ.

બ્રહ્મચર્યની લાવનાને વિકસાવતાં મહાન્ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી વદે છે:—

“ પાપસ્થાનક ચોથું વર્ણ્યે દુર્ગતિમૂલ ^૧અખંભ;
જગ સહુ મુંઝયો છે એહમાં, છાંડે તેહ અચંભ.

પાપસ્થાનક ૧

રૂડું લાગે રે એ ^૨ધુરે, પરિણામે અતિ કૂર;
ફેલ કિંપાકના સારિખું વજ્રે સજ્જન દૂર.

પાપસ્થાનક ૨

અંધર વિદુમ સ્મિત ફૂલડાં, કુચફલ કઠિન વિશાલ;
રામા દેખી ન રાચીએ, એ વિષવેલી રસાલ.

પાપસ્થાનક ૩

૧ અબ્રહ્મચર્ય ૨ શરૂઆતમાં.

પ્રખલ જ્વલિત ^૩અયપૂતલી આલિંગન ભલું તંત;
નરકદ્વાર—નિતાંબિની—જઘન—સેવન એ દુરંત.

પાપસ્થાનકં ૪

દાવાનલ ગુણ-વનતણા, કુલમધીકૃત્યંક એહ;
રાજવાની મોહરાયની, પાતક—^૪કાનને મેહ.

પાપસ્થાનકં ૫

પ્રભુતાએ હુરિસારિખો, રૂપે મયણ અવતાર;
સીતાએ રે રાવણ યથા છંડો પરનર નાર.

પાપસ્થાનકં ૬

પાપ ખંધાયે રે અતિ ઘણું, સુકૃત સકલ ક્ષય જાય;
અબ્રહ્મચારીનું ચિન્તવ્યું કદીયે સફલ નહિ થાય.

પાપસ્થાનકં ૭

મંત્ર રૂપે જગ જશ વધે, દેવ કરે રે સાન્નિધ્ય;
બ્રહ્મચર્ય ધરે જે નરા તે પામે નવનિધ.

પાપસ્થાનકં ૮ "

આ શરીર કેવું અશુચિ છે! એનાં બધાં દ્વારોમાંથી અશુચિ જ વહે છે. મલ-મૂત્રનો ભરેલો આમડાનો આ કેથળો, એમાં મોહ કરવા જેવું શું છે? શરીરની અન્દર ભરેલ અશુચિનો માણસ જો વિચાર કરે તો તેને શરીર પરથી વૈરાગ્ય જ ઉપજે,

અને ખીજના શરીર પર મોહ ન થાય. વૈરાગ્યજનક યા ભવ-વૈરાગ્યરૂપ આ વિરક્તિ ખીજની સેવા-શુશ્રૂષામાં તો બાધક બને જ નહિ. “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ” અથવા “ આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ! । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ” એ ગીતોક્ત મહાવાક્યાર્થને સમજનાર આત્મહિતૈષી સંજ્ઞન ખીજની સેવામાં—પરોપકારપ્રવૃત્તિમાં આત્મકલ્યાણ જ જીએ છે અને એમાં સહર્ષ પરાયણ રહે છે. બાકી મોહબલને ખંખેરવા સારુ શરીરના અશુચિત્વને ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે. કાચ કે માટીનાં પાત્ર સારાં કે જેમાં દૂધ વગેરે પેય અને ભોજ્ય ચીજો સુરક્ષિત રહી શકે છે, જ્યારે શરીરમાં સારીમાં સારી ચીજ નાંખીએ કે તરત જ ગંધાદ્મ ઉઠે છે. શરીરની આ હાલત છે—માટી કરતાં પણ નપાવટ. આવા અશુચિપૂર્ણ અને નાશવન્ત શરીર પર મોહાન્ધ બની આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જવું એ પોતાના કલ્યાણ-માર્ગને ખોદી દુઃખોની બાકી તરફ ધસતા જવું છે. આત્મા શરીરને કહે છે: ભાઈ, તારા લાલન-પાલનમાં મેં મારા અનન્ત ભવો અર્પણ કીધા, હવે તું એક ભવ તો મારા કાર્યમાં મદદગાર થા. ત્યારે શરીર ‘ઉં હું’ કરે છે—ના પાડે છે. મહામોહદશાની આ આલંકારિક વાત છે. પણ ખરી વાત એ છે કે, જે શરીરવડે અજ્ઞાની, સંસારનાં બીજોને પોષે છે, તે શરીરવડે જ્ઞાની અથવા વિવેકી સંજ્ઞન એ બીજોને સુકવી નાંખે છે. મૂળ વાત દૃષ્ટિ-શોધનની છે. દૃષ્ટિનું શોધન થતાં આત્મહિતનો માર્ગ ખરોબર સમજાય છે, અને એ સ્થિતિમાંથી કલ્યાણ-માર્ગનું આરાધન શરૂ થાય છે.

હવે કેવો પાંગળો સજ્જન છે? બીજાના ધનનું હરણુ-અપહરણુ કરકરવામાં જે પાંગળો છે, જેનું દ્રવ્યોપાર્જન ન્યાયપૂત છે તે સજ્જન છે.

આમ કેવો મુંગો, કેવો આંધળો અને કેવો પાંગળો સજ્જન છે તે આપણે જોયું.

હવે નીચ વૃત્તિના માણસને ધિક્કારતો નીચેનો શ્લોક ધ્યાન આપવા જેવો છે—

“ હસ્તૌ દાનવિવર્જિતૌ શ્રુતિપુટૌ સારશ્રુતિદ્રોહિણૌ
નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થં ગતૌ ।
અન્યાયાર્જિતવિત્તપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુગં શિરો
રે રે જમ્બુક ! મુંચ મુંચ સહસા નીચસ્ય નિન્દ્યં વપુઃ ॥ ”

એક શિયાળ એક માણસના મડદાને ખાવા આવે છે, એટલામાં કોઈ સાધુ ત્યાંથી પસાર થાય છે. સાધુ એ શિયાળને કહે છે: હે શિયાળ ! આ મડદાને છોડી દે ! છોડી દે ! શિયાળ કહે છે: મહારાજ ! હું બહુ ભુખ્યો છું, અને મારું ભક્ષ્ય મને મળ્યું છે, માટે કૃપા કરી મને ખાવા દો. મહારાજ કહે છે: ભાઈ, આ નીચ માણસનું શવ છે, માટે ખાવાલાયક નથી. શિયાળ કહે છે: બધું નહિ ખાઉં, ફક્ત એના હાથ ખાઈ ચાલ્યો જઈશ. સાધુ કહે છે: એના હાથ નથી સારા. એણે પોતાના હાથે દાન આપ્યું નથી. બીજાનું ઉઠાવવામાંજ, તફડાવવામાંજ સમજતો. એણે ગરીબ માણસો અને પશુઓને મારવામાં, ગુડવામાં, પીટવામાં, રંજાડવામાં

પોતાના હાથનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરદ્રોહના પાપે એના હાથ લોહીઆરા છે. માટે ખાઈશ માં. એ નાપાક હાથ ખાધા તો તું નાપાક બની જઈશ. શિયાળ કહે: ઠીક, એના કાન ખાઉં તો? સાધુએ કહ્યું, કાન પણ સારા નથી. એણે પોતાના કાનથી સદુ-પદેશનું શ્રવણ કર્યું નથી. દુનિયાની ગંદી, ભુંડી અને ખટપટી વાતો સાંભળવામાં એના કાને રસ લીધો છે. આંખો ખાઉં તો? શિયાળે કહ્યું. મહાત્મા કહે છે: એણે પોતાની આંખોથી સાધુ-સન્તોનાં દર્શન કર્યાં નથી. એની આંખોમાં હમેશાં કામવિકાર ભરેલો રહેતો. પરસ્ત્રી પર કુદૃષ્ટિ કર્યાં કરતો. ગુસ્સો પણ એની આંખોમાં એટલો જ સળગતો રહેતો. જેને-તેને ડાળા કાઢી ડરાવતો, લાલ આંખ કરી ખેંચી રાવતો અને ખીજના ઉપર પોતાનો રોફ જમાવવા કોશિશ કરતો. પગ ખાઉં તો? શિયાળે કહ્યું. મહાત્માએ કહ્યું: એના પગ તીર્થમાં ગયા નથી. જે પ્રદેશ આધ્યાત્મિક પાવિત્ર્યથી સમુજ્જ્વલ હોય અને જ્યાં જવાથી તરવાની ભાવના સ્ફુરે, ખિલે તે તીર્થ. એવા તીર્થનાં પવિત્ર વાતાવરણ, પવિત્ર સત્સમાગમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને જાગરિત કરવામાં, જાગૃત્ રાખવામાં બહુ ઉપકારક થાય છે. પણ આ ‘હજરત’ કદી તીર્થ-લાલ માટે ભાવનાશાલી બન્યો નહોતો. પૈસા ભેગા કરવા જ્યાં-ત્યાં રખડતો, પણ પરોપકારના કાર્ય સારુ એણે કદી પોતાના પગ ચલાવ્યા નથી. એનું પેટ ખાઉં તો? શિયાળે કહ્યું. મહાત્મા કહે છે: એના પેટમાં અન્યાયની રોટી ભરી છે. ધનસંગ્રહ પાછળ ન્યાયનું ખૂન કરવામાં એણે જરાય આંચકો ખાધો નથી. “ભજ કલદાર! ભજ કલદાર!” મન્ત્રના ઉપાસક એ ચાલખાજ સજ્જને(?)

હૂડકપટભરેલ સાધનો ને રીતોથી માયાવી અને ઠગારા ધંધા કરવામાં કશી મણા રાખી નથી. એ પેટભરા જલિમે વ્યાજ-વટાવના ધંધામાં પણ ગરીબ દીનદુખિયાઓની ગર્દનને નિર્દયપણે રહેંસી નાંખી છે. આમ પાપાચરણો દ્વારા નાપાક લક્ષ્મીનો હાલાહલ-રસ પીને એણે પોતાના ઉદરને નાપાક બનાવ્યું છે. માથું ખાઉં તો ? શિયાળ બાલ્યું. મહાત્માએ કહ્યું: માથું પણ એનું સારું નથી, મદોન્માદથી ઉંચું-લક્ષ્મી જેવું અક્ષય રહેતું. “આઘી અક્ષમેં और सब, डेढ अक्लमें हम” જેવી ગર્વભરી ડંકાસ મારતો. એવી બેશરમ ઉદ્ધતાઈમાં એની નફ્ટાઈનું હાંસીપાત્ર પ્રદર્શન થતું, પણ એ મદાન્ધને નહોતું દેખાતું. માટે હે શિયાળ ! આ આખું શરીર નાપાક છે, એક પણ-આ શરીરનું-અંગ ખાવા લાયક નથી. તથાસ્તુ કહી શિયાળ ચાલ્યું ગયું.

આ પરથી સાર એ લેવાનો છે કે આપણે આપણા શરીરના એક પણ અંગોપાંગથી દુરાચરણનું કામ ન કરવું જોઈએ. દુરાચરણ માટે આ શરીર નથી મળ્યું, પણ આ શરીર દરેક અવયવથી સત્કર્મ કરવા માટે મળ્યું છે. માટે આ મહાન્ માનવ-દેહનો જરા પણ દુરુપયોગ ન થવા પામે તેનું બરાબર ધ્યાન રાખવું ઘટે.

હિન્દુ ધર્મમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થરૂપ ગંગા પોતે શું વહે છે ? જુઓ-

परदार-परद्रव्य-परद्रोहपराह्मुखः ।

गंगा वृत्ते कदाऽऽगत्य मामसौ पावयिष्यति ? ॥ ”

અર્થાત્--પરદાર, પરદ્રવ્ય અને પરદ્રોહથી પરાહ્મુખ એવો

સજ્જન, ગંગા કહે છે, આવીને મને ક્યારે પવિત્ર કરશે

ગંગા મોટી કે આવો સજ્જન મોટો? ચારિત્રશાલી સજ્જનોનાં ચરણારવિન્દોને સ્વર્ગના સમ્રાટો પણ ભક્તિનમ્ર યની અભિવન્દે છે. સત્ય, શીલ, સંયમ એ જ જીવનના સાચા પ્રાણ છે. એવો પ્રાણવાન મનુષ્ય જ સાચો મહાત્મા છે, સાચો વીર છે. “વિમુક્ષિ-મગ્ગો (બૌદ્ધગ્રન્થ) સ્પષ્ટ વહે છે:

“ ન ગંગા યમુના ચાપિ સરયૂ વા સરસ્વતી ।
નિન્નગા વા ચિરવતી મહી ચાપિ મહાનદી ॥ ”

“ સકુળંતિ વિસોધેતું તં મલં ઇધ પાણિનં ।
વિસોધયતિ સત્તાન યં વે સીલ-જલં મલં ॥ ”

અર્થાત્—ગંગા, યમુના, સરયુ, સરસ્વતી વગેરે નદીઓ પ્રાણીઓના તે મેલને ધોવા સમર્થ નથી, કે જે મેલને શીલરૂપ જલ ધોઈ શકે છે.

આપણા ઘરડાઓ ચોપડા લખી કલમને પોતાના કાન ઉપર મૂકતા, ત્યારે કાન ઉપર બેઠેલી કલમ, જાણે કે, કાનમાં પોતાના માલિકને શિખામણ ન આપી રહી હોય તેમ કહે છે:—

“ સત્ક્ષેત્રે સાધુ દાનં રિપુજન-સુહૃદાં ચોગકારં કુરુ ત્વં
સૌજન્યં બન્ધુવર્ગે નિજહિતમુચ્ચિતં સ્વામિકાર્યં યથાર્થમ્ ।
શ્રોત્રે તે તથ્યમેતત્ કથયતિ સતતં લેખિની ભાગ્યશાલિન્ !
નો ચેન્નષ્ટેઽધિકારે મમ મુક્ષસદૃશં તાવકીનં મુખં સ્યાત્ ॥ ”

અર્થાત્—કાન પર બેઠેલી કલમ કહે છે: હે ભાગ્યશાલિન! તારા કાનમાં સાચેસાચી શિખામણની વાત કરું છું. સાંભળ! સત્ ક્ષેત્રમાં—લોકોપકારના સત્ કાર્યમાં રૂઢું દાન કર; શત્રુ અને મિત્ર બન્નેનો ઉપકાર કર; દુશ્મનને પણ એનું ભલું થાય એવી સલાહ આપ, એના પ્રત્યે વેર ન રાખતાં એનું પણ ભલું ચિંતવ; બન્ધુવર્ગ સાથે સૌજન્યથી ચાલ; તારું આત્મહિત સાધવા તરફ ધ્યાન આપ; અને તારા માલિકનું કાર્ય બરોબર બબલવ. બસ, આટલુંજ મારે કહેવાનું છે. મારી આટલી શિખામણ જો માનીશ તો તું સુખી થઈશ. અને જો નહિ માને તો યાદ રાખ કે તારો અધિકાર નષ્ટ થતાં, જેવું મારું મોઢું છે તેવું તારું મોઢું થઈ જશે! કલમનું મોઢું કેવું છે? એણે નાક કપાવીને પોતાનું મોઢું કાળું કર્યું છે!

ગાંધીજીના માટીના વાનરોનાં સૂચન છે કે—

ભુંડું કશું જુઓ નહિ,

ભુંડું સાંભળો નહિ અને ભુંડું બોલો નહિ.

મનુષ્યનું ઉચ્ચપણું જાતિ-કુલથી નથી, પણ ગુણોથી-સત્કર્મથી છે. ભંગી-ચમાર પણ ગુણવાન હોય, સત્કર્મશાલી હોય તો ઉચ્ચ છે, જ્યારે બ્રાહ્મણ દુરાચરણી હોય તો નીચ છે. જાતિને લીધે કોઈને ઉચ્ચ માનવાનો નથી. કોઈ જાતિએ ઉચ્ચતાનો ઇબરો રાખ્યો નથી, રાખી શકે જ નહિ.

મહાભારત ચોખ્ખું કહે છે—

“ શૂદ્રે ચૈવ ભવેદ્ વૃત્તં બ્રાહ્મણેઽપિ ન વિચિતે ।
શૂદ્રોઽપિ બ્રાહ્મણો જ્ઞેયો બ્રાહ્મણઃ શૂદ્ર ઇવ ચ ॥ ”

અર્થાત્—શૂદ્ર પણ ચારિત્રવાન હોય તો બ્રાહ્મણ છે, અને બ્રાહ્મણ પણ ચારિત્રહીન હોય તો શૂદ્ર છે. કેમકે ચારિત્રનો કોષ્ટક ઇન્નરો રાખ્યો નથી. આગળ વધીને મહાભારત ક્રમાવે છે કે—

“ ચતુર્વેદોઽપિ દુર્વૃત્તઃ સ શૂદ્રાદતિરિચ્યતે । ”

અર્થાત્—ચાર વેદોનો વિક્ષાન પણ જે દુરાચરણી હોય તો શૂદ્ર કરતાં પણ નપાવટ છે.

આ પરથી સમજી શકાય છે કે, જાતિમાત્રથી કોઈ ઉચ્ચ, ગુરુ કે પૂજ્ય નથી, પણ—

“ ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ । ”

અર્થાત્—ગુણીમાં પ્રકાશતા ગુણો પૂજનું સ્થાન છે, નહિ કે તેનો વેષ કે તેની ઉંમર.

આ પરથી એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સાધુના વેષમાત્રથી કોઈ સાધુ હોઈ શકે નહિ, પણ સાધુતાના ગુણોથી સાધુ કહેવાય. મહર્ષિપતંજલિ-પ્રણીત યોગસૂત્રમાં (ખીજ પાદમાં) પ્રતિપાદિત અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહા-વ્રતોના પાલનથી સાધુ થવાય છે. જે ચારિત્રધારી, કંચન-કામિનીના ત્યાગી અને શાન્ત-દાન્ત હોય તે સાધુ કહેવાય. એવા જ અપરિ-ગ્રહી સંયમી સન્તો ગુરુ તરીકે પૂજ્ય અને સેવ્ય છે.

આપણા દેશમાં લાખો રખડુ બાવા ખાંધે બચકાં-પોટલા નાંખી, લખાયા ઉપાડી “જોગમાયા” સાથે રખડતા નજરે પડે છે. લલા વૈરાગીઓ તો બહુ જ થોડા છે, બાકી લુચ્ચા-લફંગા ઘણા હાલી નિકળ્યા છે. પેટ ભરવા અને સાથે જ ઉન્માદ કરવા આવા બદમાશ લિખારીઓ સાધુનો ઢોંગ કરી લોકોને ઠગતા ફરે છે, અને રૂઢિચુસ્ત લોખા માણસોને લોખવી તેમની પાસેથી પૈસા પડાવે છે. કેટલીક લોખી બાઈઓ પણ તે ચાલબાજ ધુતારાઓથી લોખવાઈ જઈ તેમના ચંચુલમાં ફસી જાય છે અને પોતાનો દિ ઉઠાડે છે. તીર્થયાત્રાના બહાને આમતેમ રજળતા એ ઢોંગીઓ મફતના માલમલીદા ઉડાવી અનાચારોને પોષે છે. દેશમાં આળસ અને દારિદ્ર્યને ફેલાવતા આળસુ લિખારીઓ દેશને બહુ ભારે બોનરૂપ થઈ પડ્યા છે. શરીરે હુણ્ટપુણ્ટ છતાં મહેનત ન કરવી અને હરામહાડકાંના બની ભીખ માંગતા અને વાતાવરણને બગાડતા રખડવું એ સ્થિતિ હવે નલાવી લેવાય એવી રહી નથી. સ્વાધ્યાય-સંયમથી જેઓ પોતાના જીવનને અજવાળી રહ્યા છે તેઓ તો વન્ધ છે, અને તેમને અપાતું દાન એ સુપાત્રદાન છે; પણ શિષ્ટ પદ્ધતિ વગરના જેઓ અજ્ઞાન અને આળસમાં પોતાનો દિવસ પૂરો કરે છે, દુર્વ્યસનોમાં મગ્યા રહી આસપાસના વાતાવરણમાં મલિનતા પાથરે છે એવા-આળસ ને મૂઢતાને સ્થલે સ્થલે વેરતા-ઢોંગી ‘સાધુઓ’ને દાન આપવું એ એમના આળસ અને અનાચરણને ઉત્તેજન આપનારું થાય છે. માટે એવા, દાનને લાયક નથી, ધર્મબુદ્ધિથી કરાતા દાનને તો એ કુપાત્રો બિલકુલ જ લાયક નથી.

હીન-હીન, નિરાધાર, પીડિત, રોગી, અપંગ અને લયાઠાન્ત તથા આપત્તિગ્રસ્ત એવા દયાપાત્રોની ખખર લેવી બહુ જરૂરી છે. એવા દુખિયાઓને ઉપયોગી દાન કરી એમની આંતરડી ઠારવી એ અનુકમ્પાદાન બહુ જરૂરનું છે, યોગ્ય છે અને કલ્યાણકારક છે. પણ આચારહીન મુશ્ટંડાઓને દાન આપી ઉત્તેજિત કરવા અને તે પણ ધર્મના નામ નીચે એ અનુચિત છે, હાનિકર છે, અધર્મ્ય છે.

ધર્મના ચાર પાયા: દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. દાનનાં સ્થાન બે-ગુણી અને દુઃખી. દાન ધનની સગવડ હોય તો ધનથી થાય; સિવાય પોતાના શરીરથી, જાતભહેનતથી બીજાના હિત-સાધનમાં ઉપયોગી થવું એ પણ દાન છે. વાણીથી બીજાને આશ્વાસન આપવું, સાચી સારી સલાહ કે શિખામણ આપવી, મિષ્ટ વાણીથી સામાને સન્તોષ પહોંચાડવો એ પણ દાન છે. અરે! મનમાં કોઈને માટે ખુરો વિચાર ન કરવો, પરોપકારની શુભ ભાવના રાખવી અને બીજાનું શુભ ચિંતવવું એ પણ દાન છે. આમ મનસા, વચસા, કર્મણા ગરીબ માણસ પણ દાન કરી શકે છે-દાનધર્મનો લહાવો લઈ શકે છે.

“ દરિદ્રાન્ ભર કૌન્તેય ! મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ । ”

—દરિદ્રોને પૌષ, હઠ્ઠાકઠ્ઠાઓને આપ નહિ-એ ગીતાની શિખામણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

બીજું શીલ એટલે સદાચરણ. ત્રીજું તપ. સ્વાદેન્દ્રિયને જીતવાનો પ્રયત્ન એ તપનો સંકુચિત પણ મુદ્દાનો અર્થ છે.

તપમાં ઉપવાસ પણ છે. પણ તે એકલા આહારના ત્યાગથી ન સધાય. આહારના ત્યાગ સાથે વિષય-કષાયનો પણ ત્યાગ જોઈએ. કહ્યું છે:

“ કષાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસં વિજાનીયાત્, શેષં લંઘનકં વિદુઃ ॥ ”

‘ઉપવાસ’ શબ્દ પોતે જ એ વાત બતાવે છે. કેમકે શુદ્ધ આત્માની સમીપમાં વસવું એ ‘ઉપવાસ’ શબ્દનો શબ્દાર્થ છે. ઘણા તો ઉપવાસ કરી ફરાળ આપટે છે-સરસ માલમલીદા ઉડાવે છે. આ ઉપવાસ નથી, પણ ખરેખર ઉપવાસનો ઉપહાસ છે. ઉપવાસ ન થાય તો એકાશન કરવું. (એક વખત એક આસને જમવું.) મહર્ષિ ઉમાસ્વાતિનું વચન છે: “શક્તિતસ્ત્યાગતપસી”- તપ શક્તિ પ્રમાણે કરવાનું છે. એકાશન પણ ન થાય તો ‘ખેઆસણું’ (દિવસમાં ફક્ત ખે વખત જમવાનો નિયમ લેવો તે) કરવું. પણ ઉપવાસનું નામ ધરાવીને આપટવું એ અસંગત છે. તપશ્ચરણ એ સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર જીત મેળવવાનો એક અભ્યાસ છે. છતાં તપના નામ નીચે મળ્લની મિઠાઈ અને સરસ મિષ્ટાન્ન ઉડાવીએ તો એ તપના નામને સંગત થઈ શકે ખરું? ઘણા કાળની વાત છે. એક રાજાને એકાદશી આવી ત્યારે પુરોહિત મહારાજે કહ્યું: “આપનાથી ઉપવાસ ન થાય તો લલે ‘પલાહાર’ (પલપ્રમાણ આહાર) ખુશીથી લઈ શકો છો. કેમકે તપ શક્તિ અનુસાર કરવાનું હોય.” એટલે રાજાએ તે દિવસે એક વખત પલાહાર (અલ્પાહાર) લીધો. એ પછી ધીરે ધીરે વખત જતાં

પલાહારમાંથી થયો ફલાહાર અને ફલાહારમાંથી થયો ઢગલાહાર !
માટે જ મથુરા, વૃન્દાવન તરફ એમ કહેવાય છે કે—

“ લાલાજીકી ઇકાદશી દ્વાદશીકી દાદી હૈ ! ”

ફરાળીયા એકાદશી બારસ-તેરસ કરતાં મોંઘી પડી જાય એ તપ કેવું ?

ગીતામાં (સત્તરમા અધ્યાયમાં) શારીર, વાચિક અને માનસ તપ જણાવતાં કહ્યું છે કે, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, દેવ-ગુરુપૂજન એ આદિ શારીરિક તપ છે; બીજાને ઉદ્દેગ પેદા ન કરે એવું સત્ય, પ્રિય તથા હિતકારક વચન અને સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ એ વાચિક તપ છે; અને શુદ્ધ મનોવૃત્તિ, પવિત્ર લાવના, સંયમ, સામ્યત્વ એ માનસ તપ છે. આ રીતે જોતાં સત્ય, શીલ, દયા, ક્ષમા, સન્તોષ, નમ્રતા, ઋણુતા, મૃદુતા, પરોપકાર એ બધું તપ છે. સદાચરણ માત્ર તપ છે. અનશન, અદ્યાશન કે દુક્ષાશનથી સદાચરણરૂપ તપ ખિલવવાનું છે. સાધ્ય-સાધનનો આ સંબંધ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાનો છે. સદાચરણરૂપ પરિણામ ન આણે એ અનશનાદિ તપની શું કિંમત ?

ઉપસંહાર

હવે આ લેખ પૂર્ણ કરું છું. અન્તમાં આખા લેખના સારરૂપે મારે જણાવવું જોઈએ કે સત્ય, સંયમ અને સેવા એ ત્રણ પદોમાં કલ્યાણસાધનનો આખો માર્ગ સમાઈ જાય છે. સમગ્ર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વાક્યમયનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય એ ત્રિપદીમાં

આવી જાય છે. જે સર્જન એ ત્રિપદીને સમજશે, મનનમાં દેશે, એની ઉપર અભિરુચિ ધરાવશે અને ક્રમે ક્રમે એને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરશે તે સુખી થશે—આ લોકમાં અને પરલોકમાં. ભગવાનની સાચી ભક્તિ એની આજ્ઞાના પાલનમાં છે—
The real worship of God is to obey His commands.
અને એની આજ્ઞાનું પાલન એ મંગલબૂત પણ સકારોના પાલનમાં રહેલું છે. એ પાલનથી પાલક ભવસાગરને તરી જશે.

“ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ”

એ યજુર્વેદના પુરુષસૂક્તના સૂક્ત મુજબ તે પરમ આત્મ-દર્શન પામીને મૃત્યુને ઓળંગી જશે અને દેવદુર્લભ લાઝ-સામ્રાજ્યનો લોકતા બની પૂર્ણ મંગલધામને પ્રાપ્ત થશે.

અન્તમાં મારી પ્રાર્થના પણ અહીં પ્રદર્શિત કરી લઉં :
मुझको नहीं कुछ चाहिए, मुझको नहीं कुछ चाहिए,
मुझको सभी कुछ प्राप्त है, मुझको नहीं कुछ चाहिए;
‡भगवानकी मुझ पर सदैव दया रहे यह चाहिए,
सत्कर्म-पथ पर मैं निरन्तर स्थिर रहूँ यह चाहिए ।

‡ આ ભક્તિવચન છે. એની તો બધા પર દયા છે એની દયા-માત્રથી જે પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થતો હોય તો એ એક પણ જીવને આ સંસારના ખાડામાં રહેવા ન દે, દરેકને ઉઠાવી ઉઠાવી મુક્તિધામમાં ખેસાડી દે. ખરી વાત એ છે કે એને કોઈ ભક્ત ઉપર રાગ કે અભક્ત પર દ્રેષ

નથી. કોઈ એનાં ભક્તિભજન કરે કે કોઈ એની નિન્દા કરે એથી એ એમની ઉપર ખુશ-નાખુશ થતો નથી. જો એ ખુશ-નાખુશ થાય-કોઈને બક્ષીશ આપે અને કોઈને ફટકારે તો સાધારણ કોટીનો માણસ ઠરે, દુનિયાના શક્તિશાલી રાજાઓની હરોલથી ઉંચો ઉઠેલો ન ગણાય. એક વખતે જે ખુશ થાય તે બીજી વખતે નાખુશ પણ થવાનો. માટે એવો રાગદ્વેષવાળો આત્મા પરમાત્મા ન હોઈ શકે. સ્વર્ગ-નરક કે સુખ-દુઃખ આપવાનું એના હાથમાં નથી. પાપ કરીને આજીજી કરનારનાં પાપોને માફ કરવાની એનામાં સત્તા નથી. હા, આત્મપ્રસાદક એવાં એનાં ભજન-કીર્તનથી પુણ્યસંસ્કાર જે અર્જિત થાય છે તે જરૂર શુભકારક છે, કલ્યાણકારક છે. પણ એ શુભ-એ પ્રેય કે શ્રેય પોતાના પ્રયત્નથી સધાયેલું છે, એનું આપેલ નથી. ભક્તિભાવે અથવા આલંબનની દૃષ્ટિએ એનો પ્રયોજક ભલે એને માનીએ, પણ એ વાસ્તવિક સત્ય ન ગણાય. છતાં એના ભક્તિભજનની ઉપયોગિતા કે આવશ્યકતા જરાય ઓછી થઈ શકતી નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. નિઃસન્દેહ —

“ સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

ભક્તિર્ભાગવતી बीजं परमानन्दसम्पदाम् ॥ ”

એનો સદુપદેશ ગ્રહણ કરી તરી જવાય છે, માટે એ (પૂર્ણ સમજાવી વીતરાગ છતાં) જગત્નો મ્હોટો તારક છે, મ્હોટો આધાર છે, મ્હોટો કલ્યાણકારક છે, સાચો વિશ્વબન્ધુ છે.

એને નામ નહિ, પણ કામ વ્હાલું છે, અર્થાત્ કોઈ એનું નામ લે એ કરતાં એનું કામ કરે (એના સદુપદેશ પ્રમાણે વર્તે) એને એ અધિક મહત્ત્વનું ગણે છે. પ્રાણીનો ઉદ્ધાર એનાં કર્મ (સત્) થી જ છે. ભગવદ્-ભજન પણ કર્મ સુધારવા માટે જ છે. આ મુદ્દાની વાત આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો બસ.

ઇતિ પરમપૂજ્ય—ગુરુદેવશ્રીવિજયધર્મશૂરિલઘુશિષ્ય—
મુનિન્યાયવિજયવિરચિત
‘ ઉદ્યાણુસાધન—દિગ્દર્શન ’

સમાપ્ત.

मुनिमहाराज श्रीन्यायविजयजीना

बहार पहेला संस्कृत-प्राकृत-गुजराती-हिन्दी-अंग्रेजी ग्रन्थो.

१ महेन्द्रस्वर्गारोहः	१९ विचारसंस्कृति
२ न्यायतीर्थप्रकरणम्	२० दीनाक्रन्दनम्, अंग्रेजीसह
३ न्यायकुसुमाञ्जलिः	२१ स्त्रीजीवननी विकासदिशा
४ धर्म-शिक्षा (हिन्दी)	२२ श्री महावीर
५ न्याय-शिक्षा ,,	२३ भगवान् महावीरन्तु
६ प्रमाण-परिभाषा-वृत्तिः	जीवनप्रभुत्व
न्यायालंकारः	२४ आपणी उन्नतिनो मार्ग
७ जैनदर्शन	२५ आत्मभावदिग्दर्शन
८ अध्यात्मतत्त्वालोकः	२६ अनेकान्तविभूतिः
९ सन्देशः	२७ जीवन-हितम्, अंग्रेजीसह
१० धर्मगीताञ्जलि (हिन्दी)	२८ जीवनामृतम्, ,,
११ वीरधर्मनो ढंढेरो	२९ मुंबईन्तु चतुर्मास
१२ ,, पुनरुद्धार	३० जैनसिद्धान्तदिग्दर्शन
१३ वीर-विभूतिः, अंग्रेजीसह	(हिन्दी)
१४ दीक्षा-सीमांसा	३१ अज्ज्ञत्ततत्तालोओअंग्रेजीसह
१५ अयोग्य दीक्षा सामे	३२ महात्म-विभूतिः
१६ दीक्षा-शास्त्र	३३ जीवनपाठोपनिषत्
१७ दीक्षार्धिकार-द्वान्निशिका	३४ जीवनधूमिः
१८ मानव-धर्म	३५ कल्याणसाधन-दिग्दर्शन

કોઈના પર દ્વેષ ન રાખ. કોઈની પણ નિન્દા ન કર. કોઈનું ખુરું ન ચિંતવ. જેઓ તારા વિરોધી કે નિન્દક હોય તેમની તરફ પણ રુબટ ન બન. જેમ પાગલ કે સન્નિપાતરોગી માણસના લવારાને કોઈ ધ્યાનમાં લેતું નથી, તેમ તેવા માણસો અજ્ઞાનરોગથી આક્રાન્ત બનેલા હોઈ તેઓ શું કરી રહ્યા છે તેની તેઓને ગમ જોતી નથી, માટે તેઓ ખરી રીતે દયાપાત્ર છે. તેવાઓના ઉદ્ધત પ્રલાપ કે દૌર્જન્યપૂર્ણ વર્તન તરફ રોષ રાખવો ન ઘટે. તેમનું પણ ભલું આહીએ અને પરમાત્મા તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે એવીજ ભાવના પોષીએ.

વેરથી વેર વધે છે, અને તેનું વહેણ ભવાન્તરમાં પણ સાથે આવે છે અને એની ભયાનક આગમાં અનેક જન્મો સુધી સળગતા રહી બહુ બહુ દુઃખોમાં પટકાવું પડે છે. માટે ક્ષમા-જલથી વેરને ધોઈ નાંખવામાં જ સાચી માણસાઈ છે, ધીર-ગંભીર અને ઉદાર બની મનને મીઠું ને નિર્મલ રાખવામાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે, કલ્યાણસાધનની કસોટી પણ એમાં જ છે.

— ન્યાયવિજય

છેલ્લી શિખામણ

- પર-દ્રોહના પાપી વિચારો હૃદયથી અજગા કરો!
(૧) નિજસ્વાર્થના વ્યામોહથી પરનું અનિષ્ટ ન આચરો!
ખીજ તરફ શુભ ભાવ ધરતાં આપણું શુભ થાય છે,
ખીજ તરફ દુર્ભાવ કરતાં આપણુંજ હણાય છે.

નાચ્યા વિચારો વિષયના મનમાં ન આણો સર્વથા!
એ દુર્ચિચારો દૂર કાઢી હોલવો સઘળી વ્યથા! (૨)
પ્રભુપ્રેમ જગવી પ્રાર્થનાબલ્લથી સદાચારી બનો!
એ માત્ર સાચો માર્ગ છે શાશ્વત કુશલનો સંજ્ઞનો!

— ન્યાયવિજય

૨૩

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલસાહિત્યભાગા પુસ્તક ૬૫ મું

સંપાદકો : ગિજુભાઈ અને તારાબેન

જોડકાં

સંપાદિત

૬

૬૫

: પ્રકાશક :

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર

૧૯૩૫

દોઢ આનેા

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ખાલસાહિત્યમાળા પુસ્તક ૬૫ અં

સંપાદકો : ગિજ્ઞુભાઈ અને તારાબેન

જો ડ કણાં

સંપાદિત

卐

: પ્રકાશક :

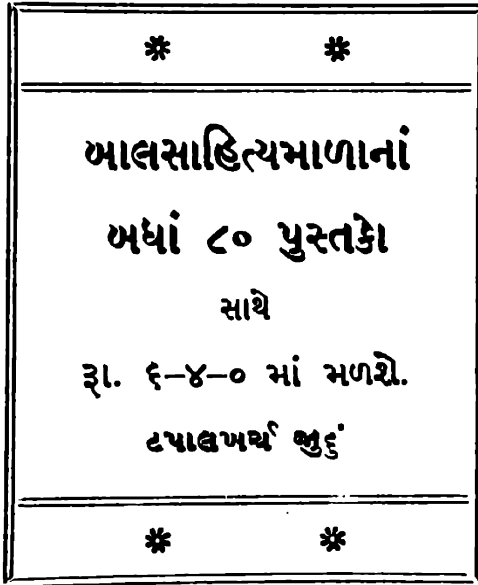
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર

૧૯૩૫

દોઢ આનો

: પ્રકાશક :
ગોપાળરાવ ગબ્બનન વિદ્વાંસ
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

પહેલી આવૃત્તિ
બે મુદ્રણો
કુલ ૪૯૨૫
*

: મુદ્રક :
પારી. બીખાભાઈ ગોપાળજી
શ્રી સરસ્વતી છાપખાનું
દાણા પીઠ : ભાવનગર

બીજી આવૃત્તિ
પ્રથમ મુદ્રણ
૨૨૦૦ નકલો
માર્ચ ૧૯૩૫

જો - ડ - ક - હાં

: ૧ :

ઝાળી ઝાળી, પીંપળપાન;
ભાવનગર ગામ,
ફૂંઝે પાડયું રામજી નામ.

: ૨ :

આઈ માઈ, કૂતરી વિયાઈ;
ધાન ઘો કે ઘોકો ઘો

: ૩ :

બીજ માવડી, ચૂલે તાવડી;
બે ગોધા ને ત્રીજી ગાવડી.

: ૪ :

ફૂંઝે ફૂં,
ખેતર જઈ, દાણા ખાઈ, પાણી પીઈ,
ભુર્રર્ર કરતો ભડી જઈ !

મરાઠી નેડકણી

: ૫ :

અડગુલં મડગુલં,
સોન્યાચં કડગુલં,
રૂપ્યાચા વાળા,
તાન્હા બાળા, તીટ લાવું.

: ૬ :

અંગાઈ મંગાઈ,
યેગ યેગ તું ગાઈ,
બાળાલા દૂધ દેઈ.

: ૭ :

અંગાઈ મંગાઈ,
ને ને ઝોપાળા;
પાળણ્યાંત બાળગોપાળા.

: ૮ :

ટાળીયાનંદા, બાળગોવિંદા;
બાળ ગેલં ક્ષીદી, હાતીં આલ્યા મુદી.

: ૯ :

મરાઠી નેડકણાં

ટાળ્યા બાઈ ટાળ્યા,
પુરણાચ્યા પોળ્યા;
એક પોળી કરપલી;
દુધાસંગ વરપલી;
દુધ આલેં કડૂં,
બાળાલા આલેં રડૂં.

: ૧૦ :

ધથે ધથે બસરે મોરા,
તુલા દેઉં ચારા;
દાણા બા, પાણી પી,
ભુર્રેરે દિશી ઉડૂન જા.

: ૧૧ :

એક પાય નાચીવરે મુરારી,
વાળું દે ધાગરી;
એક પાય નાચીવરે ગોવિંદા,
ધાગરીચ્યા છંદા.

: ૧૨ :

ડોશી ડમકું,

શેર કંકુ;

થોડી છે

પણ થડથી કહું.

: ૧૩ :

બાવલિયા બોકાન, તેરે લંબે લંબે કાન.

બાવલિયા બોકાન, તેરે લંબે લંબે કાન.

: ૧૪ :

હાથી હોલ્લો, માવત મોલ્લો.

હાથી હોલ્લો, માવત મોલ્લો.

: ૧૫ :

ઝૂલ, મકનિયા ! ઝૂલ;

તારી સૂંઢમાં કમળકૂલ.

ઝૂલ, મકનિયા ! ઝૂલ;

તારી સૂંઢમાં કમળકૂલ.

: ૧૬ :

આંખે આવ્યા મોર,
ને વાર્તા કહેશું પોર.
ગોખલામાં ગોટી,
ને વાર્તા કીધી ખોટી.

: ૧૭ :

વાર્તા રે વાર્તા,
ભાભો ઠોર ચારતા,
ચપટી ખોર લાવતા,
સૌને સમજાવતા.

: ૧૮ :

એક હતો રાજ,
રોટલા તાજ;
ધી થોડું,
માટણું ફોડું.

: ૧૯ :

એકલ ખાજ, દૂરખીન તાજ,
 તીન તડાકા, ચોગલ મોગલ,
 પંચમ બાલું, છક બે છેયા,
 સતાક પૂતળી, અઠાક હાંડલું,
 નવાક ઠળિયો, દસાક પડિયો.

: ૨૦ :

ડાહી એક ડોશી,
 ને જત્રાની હોંશી;
 કાયલીને વા'ણે
 ને ચાલી તે ટાણે;
 કાયલીમાં કાણું
 ને નીર ભરાણું;
 કાયલી ગઈ ખૂડી
 ને વાત ગઈ ભીડી.

: ૨૧ :

આજ દિવાળી, કાલ દિવાળી,
ગામના છોકરા, ખાય મુંવાળી;
મેઘ મેઘ રાત્રી!
દિવાળીના ખાજરા તાજા.

: ૨૨ :

હોળી હોળી હુતાશણી,
ને ઉપર ખડક્યાં છાણાં.

* * *

મરાઠી જોડકણી

: ૨૩ :

તિળ ધ્યા, ગુળ ધ્યા, ગો...ડ બોલા.
તિળ ધ્યા, ગુળ ધ્યા, ગો...ડ બોલા.

: ૨૪ :

ગુડીયા પાડવા, નીટ બોલ ગાઢવા.
ગુડીયા પાડવા, નીટ બોલ ગાઢવા.

: ૨૫ :

ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘસલામ,
 નાથીખાઈના વીર સલામ,
 પહેરે પટોળાં ઝાઢે ચીર.
 ગોદડિયાની ગોળી વાગી;
 જય ગોદડિયો નાઠો.

ધુધરીનો ધમકાર,
 ટોકરીનો ટમકાર;
 આગલો બંદૂકદાર,
 પાછલો ચોકીદાર.

તેલ દે, ધૂપ દે,
 ખાવાજી બદામ દે,
 તેરા બેટા જીવતા રહે.

: ૨૬ :

સૂરજ બાપજી તડકો કરો,
તમારાં છોકરાં ટાઢે મરે;
ટાઢે મરે તો તાપે,
ને ધી ને રોટલો કાપે.

: ૨૭ :

શ્રીનાથજીનો ઘોડો,
ત્રણ પગે ખાડો;
એક પગે હાલે ચાલે,
પાતાળમાંથી પાણી કાઢે.

: ૨૮ :

દીવા દીવા દીવંતી,
દીવાની મા ફૂલવંતી;
કાને કુંડળ, મોતીની માળા,
તેત્રીશ કરોડ દેવતાને, નમસ્કાર !

: ૨૬ :

ચાંદા, ચાંદા ! ધી ગોળ માંડા;
 દહીં કે દુધડી, માખણ કુદડી;
 ભાઈના મોઢામાં, હબુક પોળી .

: ૩૦ :

ચાંદા બાપડા, લાવજો ફાફડા;
 દહીં કે દુધડી, માખણ કુદડી;
 ભાઈના મોઢામાં, હબુક પોળી.

: ૩૧ :

ચાંદા તારું ચાંદરણું,
 પાલખ બેઠું જાય;
 રામજીભાઈના મોળીડામાં
 માણું મોતી માય;
 એક મોતી આપો તો
 મારી હાટડી પૂરી થાય.

મોળીડું=મોળિયું: કસળી ફેંટો.

: ૩૨ :

ચાંદા, ચાંદા ! ટોપી દે,
આજ નહિ ખાળા ! કાલે લે.

: ૩૩ :

મે' કહું હું ગંધારો ને ગોખરો;
હું ન આવું તો તમે શું જોખરો ?

: ૩૪ :

આવરે વરસાદ, ઘેવરિયો પરસાદ;
ઉની ઉની રોટલી ને કારેલાંનું શાક.

: ૩૫ :

ચાંદામામા, ચાંદામામા ! થાક્યા કેમ ?
લીંબુડીના ઝાડ વાંસે લપાયા કેમ ?

: ૩૬ :

કાળુભારનાં કાળાં પાણી,
ઘેલાનાં ગળમાણાં;
ઉતાવળીનાં આણાં આવ્યાં,
ફૂલગુખાઈ ફૂલાણાં.

જોખરો=ખાઓ.

ગળમાણાં=ડહોળાં.

: ૩૭ :

ગા રે ગા ! તું મારી મા;
 નિત નિત ડુંગરે ચરવા જ.
 ચરતી ચરતી તરસી થઈ;
 ગંગાજળ પાણી પીવા ગઈ.
 સામે મળ્યો શિવનો વાધ.
 વાધ કે' હું તને ખાઉં;
 ના ભાઈ મને ખવાય નહિ.
 ગાયના છાણનો ચોકો થાય;
 ગાયના ધીનો ઠીવો બળે;
 ગાયનું મહી મહાદેવને ચડે.

 મહી=દહીં.

: ૩૮ :

ધરમાં કોણ ? વહુ બિચારાં.
કામખામ કરે ? માંદાં બિચારાં.
ખાયખાય ખરાં ? ત્રણ તગારાં.

: ૩૯ :

ડિલ માફં ગરમ રે',
ધાન બહુ બાવે;
કામખામ સૂઝે નહિ,
નીંદ બહુ આવે.

: ૪૦ :

કામ કરેગી બેટી, કમા ?
સિર દુખતા હે, અમ્મા.
ખાણા ખાયગી બેટી, કમા ?
બડા તગારા કિધર હે, અમ્મા ?

: ૪૧ :

જનમાં સોંઢશો ?

એમાં કાંઈ છૂટકો ?

હાથધરણું બાથધરણું કરશો ?

બાલો મા, બાલો મા,

કાનમાં ચાસકા આવે છે !

: ૪૨ :

છોકરા...રે ? હો...રે.

તાડું નામ શું ? બાતો પીતો.

રોટલી કેટલી ? સાડી સોળ.

પાણી કેટલું ? બે પખાલ.

કામ કર. માંદો છું.

જમવા ચાલ. તૈયાર છું.

સોંઢવું=ધામધૂમથી નીકળવું.

: ૪૩ :

ઊંચાં ઊંચા પોતિયાં,
 ને વીલાં વીલાં મ્હોં;
 રખે ને ભાઈ
 તમે માસ્તર હો.

: ૪૪ :

માસ્તર રે માસ્તર,
 ઘોડે પલાસ્તર;
 હાથમાં છત્રી
 ને માસ્તર ખત્રી.

: ૪૫ :

ખાળે પીળે ખેલળે,
 કરળે મોજમજ;
 ખુધવારી ખપોરી
 ને રવિવારી રજ.

: ૪૬ :

બધેકા રે બધેકા,
 પાણિયારે રહેતા;
 પાણી ભર્યું કુંડીમાં,
 દે બધેકાની મંડીમાં.

: ૪૭ :

તરવાડી રે તરવાડી!
 તરવાડીને ત્રણસો ઢોર,
 તોય તરવાડી છાણુંચોર.
 તરવાડી રે તરવાડી!
 તરવાડીને ત્રણસો કૂવા,
 તોય તરવાડી તરસે મૂઆ.
 તરવાડી રે તરવાડી!
 તરવાડીને ત્રણસો પાડા,
 તોય તરવાડી આંખે બાડા.

: ૪૮ :

જની જની જનકા,
બપોરે બે ચાનકા;
તપેલામાં દાળ,
ને જનીનું મ્હોં બાળ!

: ૪૯ :

મહેતા રે મહેતા,
પાંદડામાં રહેતા;
પાંદડું ગયું ભીડી,
મહેતા ગયા બૂડી.

: ૫૦ :

પંજ્યા પંજ્યા પોપૈયા,
થાળી ભરી રૂપૈયા;
એક રૂપૈયા ખોટો,
પંજ્યાને માર્યો સોટો.

મરાઠી નેડકણું

: ૫૧ :

ભાવોજી ભાવોજી સંધ્યા કરા,
અર્ધા ઉંદીર તોડાંત ધરા;
ઉંદીર ભણુતો સોડ સોડ,
ભાવોજી ભણુતો ગોડ ગોડ.

: ૫૨ :

કશા સાઠી? પોટા સાઠી;
કશા સાઠી? પોટા સાઠી;
ખંડાળ્યાચ્યા, ઘાટા સાઠી.

: ૫૩ :

ચાંદામામા, ચાંદામામા! ભાગલાસ કાં?
લીંબાણીચ્યા ઝાડ માગેં લપલાસ કાં?
લીંબાણીચેં ઝાડ કરવંદી,
મામાચા વાડા ચિરેખંદી;
મામા, મામા ! ચેગિન જ,
તૂપ રોટી ખાગિન જ.

: ૫૪ :

બે'રો કહે ખૂમ પડી,
લંગડો કહે ભાગો;
આંધળો કહે ચોર આવ્યા,
નાગો કહે લૂંટ્યા.

: ૫૫ :

મોલડિયે મે'માન, અસૂરો જઈશ મા;
ધરાઈ ખાજે ધાન, પાણીડાં માગીશ મા.

: ૫૬ :

મગને ખેતર માળો નહિ;
ગરાસિયો ગોઝારો નહિ;
કણુખી નાત બા'રો નહિ;
ઉંદરને ઉચાળો નહિ;
ચાટવાને ફાડ નહિ;
ધરજમાઈને લાડ નહિ.

ગોઝારો=હત્યારો. મોલડિયે=મહેલે. અસૂરો=મોડા.

: ૫૭ :

સૂપડામાં સરપ સાંઠો, સરપ મૂકી સાંઠો ખાઉં.
સૂપડામાં સરપ સાંઠો, સરપ મૂકી સાંઠો ખાઉં.

: ૫૮ :

સૂપડામાં સાની વાની, વાની મૂકી સાની ખાઉં.
સૂપડામાં સાની વાની, વાની મૂકી સાની ખાઉં.

: ૫૯ :

તળશી ઉપર ચકલી બેઠી,
ઊતર ચકલી ! તળશી ખાઉં.
તળશી ઉપર ચકલી બેઠી,
ઊતર ચકલી ! તળશી ખાઉં.

: ૬૦ :

તાડ ઉપર કાગ બેઠો,
ઊતર કાગ ! તાડ ખાઉં.
તાડ ઉપર કાગ બેઠો,
ઊતર કાગ ! તાડ ખાઉં.

સાની=તેલસરો પીચેલા તલનો લચકો. વાની=રાખ.

: ૬૧ :

એકડે એક,
પાપડ સેક;
પાપડ કાચો,
મારો દાખલો સાચો.

: ૬૨ :

એક સવાયા સવા,
ધરમાં બેઠા લવા;
લવા ખાય કઠી,
બે સવાયા અઠી.

: ૬૩ :

પંદર એકે પંદર,
પાડી કરે હુન્નર;
પાડી પાડે ચીસ,
પંદર દુ ત્રીસ.

: ૬૪ :

એક અઢિયું અઢી,
પોપટ ગયા પઢી;
પોપટે મારી ચાંચ,
જે અઢિયા ને પાંચ.

: ૬૫ :

ચાળીશ એકે ચાળી,
ને ખાવે ઘોડી પાળી;
ઘોડી ગઈ જોશી,
ને ચાળી દુ એંશી.

: ૬૬ :

અંબડી તંબડી,
તૂરિયાનું શાક;
આ લે તારો રોટલો
ને લાવ મારું શાક.

: ૬૭ :

ઈચડી, ખીચડી, ખાટી ખીચડી.
દાઠા, મહુવા, પાંચ પટુકા;
પાંચ ગામે પાલીતાણું,
ઉધાડ વીરા ઘોઘાનું ખાડું.
વાવડીએ જઈને વહાણું વાયું.
દાદા મારું—

શીયાણી ને વરસાણી,
કાનપર, કારેલી ને મજાઠા;
ઘેરૈયા, પાટડી ને બજાણું,
એટલા ઉપર ન જાણું.

: ૭૨ :

રામ નામ લાડવા, ગોપાળ નામ ધી;
કૃષ્ણ નામ ખાંડખીર, ઘોળી ઘોળી પી.

: ૭૩ :

શ્રીમન્નારાયણ હરે,
જયજય વાસુદેવ હરે!

: ૭૪ :

રઘુપતિ રાધવ રાજરામ,
પતિતપાવન સીતારામ!

: ૭૫ :

જયજય રામકૃષ્ણ હરે,
જયજય રામકૃષ્ણ હરે!

: ૭૬ :

જયરામ, જયરામ, જયજય રામ!
શ્રીરામ, જયરામ, જયજય રામ!

: ૭૭ :

માથું મેલો સાચવવા સાચી ટેકને રે,
સાચી ટેકને રે, સાચી ટેકને રે.
માથું મેલો સાચવવા સાચી ટેકને રે.

: ૭૮ :

ડંકો વાગ્યો, લડવૈયા શૂરા જગજો રે,
શૂરા જગજો રે, કાયર ભાગજો રે.

: ૭૯ :

છપ્પનિયામાં ચાર ગયાં—
દયા, દાન ને દીવો;
સગાંમાંથી સગપણ ગયું,
જેમ તેમ કરીને જીવો.

: ૮૦ :

પેલું ટાળ્યું પિત્તજે,
ને બજરે બીજ વાર;
ત્રીજું ટાળ્યું ઢેબરે,
ને પૌંચે કર્યું એકાકાર !

: ૮૧ :

આઠાશમાંથી છાશ પડી,
પડી પૂળા બે ચાર;
તેનું વધાર્યું બંદે ખાટિયું,
દીવાળી આડા સાડા ત્રણ દિ.'

: ૮૨ :

જાંપો વલોવી છાશ કરી,
છાશ થઈ પૂળા પચાસ;
વાંઝિયાનાં છોકરાં ઢેકું ઢેકું.

: ૮૩ :

ધર પછવાડે હળ પડ્યું,
મેં જાણ્યું કે લવિંગ;
મોઢામાં લઈને મમળાવ્યું ત્યાં તો ખીચડી.

: ૮૪ :

પાડો ચજ્યો પીંપળે,
લખલખ લીંબુ ખાય;
ડાળેથી હેઠે પજ્યો જાણે કળાયેલ મોર.

: ૮૫ :

ભાંચથી પડ્યું ભાંટિયું,
ભાંગ્યું ગધેડાનું શિંગ;
ખાઈ પાડોશણ તારીતાવડી દેજે,
મારે ખળદ નાથવો છે.

કહે ખાવો કહાનદાસ, સાખી સાંઠો સાંઠો.

: ૮૬ :

દરિયા વચાળે ખીજડી,
ત્યાં ચડી ચંદનઘો;
ઊતર રાંડ ખીચડી,
તારી પૂંછડી ગારાખી થશે.

કહે ખાવો કહાનદાસ, સાખી સાંઠો સાંઠો.

ગારાખી=કાદવવાળી.

: ૮૭ :

ચૂલા ઉપર ઉંદરડી,
 ને કરકર મીઠું ખાય;
 પૂંછડી ઝાલીને ફગાવી,
 ત્યાં સવા પાંચ આનાનાં ફદિયાં.

કહે ખાવો કહાનદાસ, સાખી સાંઠો સાંઠો.

: ૮૮ :

ધર પછવાડે ઊંટ ત્રાજ્યો,
 મેં જાણ્યું ગંગાનો ખાપ;
 પાછું વાળી જોઈ તો
 કાળો કૂતરો બજર કેળવે.

કહે ખાવો કહાનદાસ, સાખી સાંઠો સાંઠો.

ખાટિયું=કઢી.

ફદિયું=પસો.

